

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВО-ВИРОБНИЧИЙ ЦЕНТР
КАФЕДРА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО
ЗАХИСТУ**

Домбровська С.М., Батир Ю.Г.

**Конспект лекцій
УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ТА ГУМАНІТАРНИМ
РОЗВИТКОМ**

Спеціальність 281 – Публічне управління та адміністрування

Друкується за рішенням
Вченої ради навчально-
науково-виробничого
центру НУЦЗ України
Протокол № 1 від 27.08.2020
р.

Рецензенти:

д.держ.упр., професор кафедри публічного адміністрування у сфері цивільного захисту навчально-науково-виробничого центру НУЦЗУ О.І.Крюков;
д.держ.упр., професор кафедри публічного адміністрування у сфері цивільного захисту навчально-науково-виробничого центру НУЦЗУ С.В. Майстро.

Управління соціальним та гуманітарним розвитком: конспект лекцій для здобувачів вищої освіти освітнього рівня «магістр». / Укладачі Домбровська С.М., Ю.Г. Батир. Х. : НУЦЗУ, 2020. 110 с.

Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни

1.1. Поняття соціального розвитку

Виходячи з етимології слова "розвиток", яке дається у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови", воно означає процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. Розвиток згідно з філософським енциклопедичним словником також означає незворотну, цілеспрямовану, закономірну зміну об'єкта, в результаті якої настає новий якісний стан його складу чи структури, тобто виникають, трансформуються чи зникають його елементи або зв'язки.

Термін "соціальний розвиток" об'єднує два поняття - "соціальний" і "розвиток". Зміст кожного з цих понять у своєму інтегральному поєднанні і визначає сутність соціального розвитку.

Поняття "соціальний", "соціальне" в класичній соціологічній думці має дещо відмінні інтерпретації, разом з тим у всіх інтерпретаціях акцент робиться на ефекті спільного, який виникає в процесі свідомої взаємодії індивідів.

Здебільшого це поняття у фаховій літературі вживається у двох основних значеннях.

В широкому розумінні термін "соціальний" застосовують як синонім (відповідник) терміна "суспільний". У цьому розумінні поняття "соціальний", "соціальне" стосується усіх чотирьох основних підсистем (економічної, політичної, соціальної, духовної) суспільства як соціальної системи, тобто суспільства в цілому, а також процесів, які в ньому відбуваються.

Коли ж йдеться про з'ясування сутності власне соціальної підсистеми суспільства як соціальної системи, а точніше, статусних взаємодій індивідів і груп індивідів, то поняття "соціальний", "соціальне" використовується у вузькому розумінні. В даному випадку це поняття означає "сукупність характеристик взаємодіючих індивідів як членів різних груп, які (характеристики) формуються, а також розподіляються і перерозподіляються між ними завдяки статусній динаміці й зміні характеру пов'язаних з цією динамікою взаємодій та відносин".

Іншими словами, "у вузькому розумінні "соціальне" означає тільки ті

аспекти суспільного, які визначаються становищем людей у соціальній структурі суспільства, відносинами між соціальними групами та між людьми як представниками різних класів, націй, трудових колективів, професійно-кваліфікаційних та інших соціальних груп".

Зокрема, зміст і структуру поняття "розвиток" досить повно розкрив визначний російський філософ XIX ст. В.Соловйов.

Основні тези В.Соловйова щодо цього поняття:

розвиток передбачає певний суб'єкт, про який говорять, що він розвивається;

суб'єктом розвитку не може бути проста одновимірна субстанція, оскільки безумовна простота виключає можливість будь-яких змін, а, отже і розвитку;

не підпадає під поняття розвитку і механічний агрегат елементів або частин: зміни, що відбуваються, приміром, з гранітною скалою або з купою піску, не є розвитком;

розвиватися можуть лише організми, що складаються з множини внутрішньо пов'язаних між собою елементів;

не всякі зміни в організмі спричиняють його розвиток; такі зміни, в яких вирішальне значення належить зовнішнім, чужим самому організму, чинникам, можуть впливати на зовнішній перебіг розвитку, затримувати його або цілком припиняти, руйнуючи його суб'єкт, але вони не можуть стати змістом самого розвитку;

зміст розвитку становлять лише такі зміни, які мають своє джерело в самому суб'єкті розвитку, із нього випливають і тільки для свого повного виявлення, повної реалізації потребують зовнішнього впливу;

так само як поняття цілі передбачає поняття розвитку, аналогічно останнє закономірно вимагає першого; звідси розвитком

2. такий ряд іманентних змін органічного суб'єкта, який йде від певного початку і прямує до певної визначеної цілі - у такий спосіб розвивається будь-який організм;

загалом, слід мати на увазі три необхідні складові будь-якого розвитку: певний первинний стан, від якого розвиток розпочинається; інший стан, яким є мета розвитку, і ряд проміжних,

перехідних станів - якби їх не було, то не було б і розвитку;

- усі складові елементи розвитку притаманні вже первинному станові організму, але в такому стані ці елементи є досить невиразними, недиференційованими, в той час як у розвиненому організмі ко-жен елемент має своє цілком визначене місце і призначення.

Поняття "соціальний розвиток" вживається в широкому і вузькому розумінні.

У широкому розумінні соціальний розвиток - такий тип змін у суспільстві, що характеризується переходом усіх суспільних відносин до якісно нового стану. Тобто під соціальним розвитком

У широкому (загальному) розумінні розуміють усю сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів, наслідком яких є якісні перетворення в суспільстві. Таким чином, у широкому розумінні соціальний розвиток визначає соціальні зміни у всіх підсистемах суспільства як соціальної системи.

Соціальний розвиток є наслідком взаємодії великої сукупності соціальних процесів, основою яких є цілеспрямована діяльність людей як суб'єктів цих процесів.

Загальний механізм соціального розвитку у зазначеному контексті полягає у виникненні завдяки цій діяльності нових по-треб та інтересів у різних соціальних суб'єктів та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби та інтереси з'являються як наслідок суспільної (духовної, економічної, соціальної, політичної) діяльності людей. У загальному значенні (у широкому розумінні) соціальний розвиток базується на соціальних відносинах.

У широкому розумінні соціальні відносини є синонімом поняття "суспільні відносини", тобто протистоять природному буттю. У такому розумінні соціальні відносини - це система соціальних зв'язків між людьми, в які вони вступають у процесі соціально-економічної, соціальної (у вузькому розумінні), політичної, духовної взаємодії. В широкому розумінні соціальні відносини характеризуються як відносини, в основу яких покладено обмін цінностями, відносини соціальної залежності та влади, а також відносини між людьми щодо реалізації їх соціальних статусів. Зазначені елементи є важливими складовими соціального зв'язку.

Соціальні відносини як обмін цінностями. Багато вчених вважають, що соціальні відносини виникають із взаємовідносин, спрямованих на досягнення різного роду цінностей. Цінності в даному аспекті є джерелом, необхідною умовою для різних видів соціальних взаємодій. Стабільність соціальних відносин обумовлюється існуванням в суспільстві неперехідних цінностей, природно-історичним процесом їх обміну. На нерівному розподілі соціальних цінностей в суспільстві будуються соціальні, насамперед економічні, відносини. А зміст соціальних відносин залежить від того, як поєднується у взаємодіях людей потреба в цінностях та володіння ними.

Соціальна політика в зазначеному аспекті має за мету створення умов для задоволення людьми своїх соціальних цінностей, найважливішою серед яких в українському суспільстві, поряд з державністю, національною безпекою є добробут населення. Важливо, щоб практична соціальна політика виходила з того, **що найвищою цінністю сучасного цивілізаційного прогресу є люди-на, її права та свободи, зокрема ті, які вона має реалізувати в процесі включення її в соціальні відносини.** В свою чергу, соціальні цінності, процес їх задоволення людьми є регулятором соціальних відносин, і в цьому аспекті вони є цінностями-регуляторами, цінностями-нормами. Важливе завдання активної соціальної політики щодо регулювання соціальних відносин між людьми з приводу обміну цінностями полягає в стимулюванні, мотивації їх до досягнення, задоволення як суспільно значущих соціальних цінностей - соціальної справедливості, добробуту, соціального миру тощо, так і індивідуальних цінностей кожної особистості.

Соціальні відносини як відносини залежності та влади. Важливою характерною рисою багатьох видів соціальних відносин є відносини соціальної залежності та влади. Відносини залежності виникають у процесі соціальної взаємодії індивідів, суспільної діяльності людей щодо задоволення своїх потреб. Вони можуть існувати як прямо, безпосередньо, так і опосередковано, усвідомлюватись і не усвідомлюватись людьми. Саме процес задоволення потреб людини є тією домінантою, яка зумовлює залежність індивідів один від одного, що, власне, і є основою виникнення і функціонування соціального буття.

Відносини залежності проявляються передусім у відносинах влади.

Влада в найзагальнішому вигляді - це здатність одних людей контролювати дії інших. Відносини влади - важлива складова соціальних відносин, оскільки вони мають важливе значення в життєдіяльності людини. Кожна організована соціальна група чи сам процес - це значною мірою процес владних відносин, зокрема використання влади. Соціальна влада, суперництво через владу - важлива складова соціального буття, загальна складова соціальних структур. В основу всякої соціальної влади покладені, принаймні, три головні складові: сила, авторитет, вплив.

У соціології виділяють два основних підходи до визначення сутності владних відносин. Сутність першого обґрунтував М.Вебер, який визначає зміст влади так: Влада означає будь-яку закріплену соціальними відносинами можливість наполягати на своєму навіть за наявності опору, незалежно від того, в чому неможливість ви-являється. Таким чином, влада розуміється вченими як "частина міжособистісних, чи міжгрупових відносин, за допомогою яких долається опір інших індивідів чи соціальних груп". Такого погляду дотримується багато вчених.

Інший підхід на сутність владних відносин, авторами якого є М.Крозьє та Т.Парсонс, називають системним. Ці вчені виходять з того, що "основою влад в організаційному складному людському суспільстві є статус індивіда чи соціальної групи". "... Іншими словами, влада тільки тоді здатна контролювати дії інших індивідів, коли вона узаконена відповідно до колективних вимог, очікувань або з певною чисельністю ролей в людській організації". Залежно від ситуації, як засвідчує досвід, зазначені підходи до пояснення змісту відносин влади трапляються в практиці соціальних відносин.

Соціальні відносини залежності та влади безпосередньо впливають на реалізацію людьми свого соціального потенціалу, соціальної безпеки. Зазначені соціальні відносини залежності та влади проявляються значною мірою в системі соціально-трудо-вих відносин, зокрема відносин з приводу суспільного розподілу результатів праці, тобто соціальних благ, у процесі соціальної стратифікації. Влада, поряд з доходом, освітою, престижем є важливим виміром соціальної стратифікації, тісно пов'язана з соціальним статусом людини. Чим більший обсяг влади, тим більше вона здатна впливати на соціальну безпеку. Є багато інших аспектів впливу соціальних

відносин залежності та влади на соціальну сферу життя суспільства, задоволення людиною своїх соціальних цінностей, самореалізації свого соціального потенціалу. Тому важливим завданням соціальної політики є регулювання соціальних відносин залежності та влади, які безпосередньо чи опосередковано впливають на реалізацію людиною свого соціального потенціалу, соціальної безпеки.

Соціальні відносини щодо реалізації людьми соціальних статусів. Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в ній.

Соціальний статус - це соціальне становище, яке займає індивід у суспільстві як представник соціальної групи. Одна і та сама людина наділена багатьма статусами (син, батько, чоловік, викладач, православний).

У системі статусів виділяють головний.

Головний статус - це найбільш характерний для даної людини статус, за яким її ідентифікують (ототожнюють) інші люди і з яким вона сама себе ідентифікує (для чоловіків - це професійний статус).

До основних видів соціальних статусів відносять: соціальний і особистий, приписуваний, вроджений, досягнутий.

Таким чином, соціальні відносини - це здебільшого статусна взаємодія індивідів і груп індивідів. Коли йдеться про статус або становище (позицію) людей і спільнот у суспільстві, соціологи акцентують увагу на його трьох важливих характеристиках:

1) статус уособлює обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків і можливостей, зафіксований, як правило, законодавчо, а в ряді випадків - і в неписаних нормах і традиціях;

статус відображається у таких соціальних вимірах, як рівень доходу, рівень освіти, стать, етнічне походження, місце у структурі влади;

за традицією, започаткованою знаним німецьким соціологом М.Вебером, статус визначається також як оцінка ззовні, тобто з боку інших (престиж).

Звідси випливає, що одним з важливих, апробованих довготривалою практикою механізмів соціального розвитку є розподіл індивідів та груп індивідів у суспільстві за статусами або позиціями. Статуси та їх ієрархія,

що відображають неоднаковий доступ індивідів та груп індивідів до соціальних благ і ресурсів, звичайно ж зумовлюють соціальне розшарування (стратифікацію) людей у суспільстві. Водночас система соціальної стратифікації (не-рівності) стимулює соціальний розвиток, що досить переконливо довів, зокрема, відомий американський соціолог-функціоналіст Кінгслі Девіс. Як зазначає цей дослідник, людство здавна мріяло про суспільство, в якому б не було нерівності. Однак дійсність завжди виявлялась принципово іншою. Будь-яке суспільство стає перед необхідністю розподіляти індивідів за позиціями в со-ціальній структурі і примушувати чи заохочувати їх до виконання обов'язків залежно від таких позицій. Якщо б обов'язки, адекватні різним позиціям, були однаковою мірою сприятливі для здоров'я, однаково важили б для виживання соціуму і вимагали б приблизно-однакової обдарованості, то суспільству було б байдуже, хто і які позиції займає.

Проте насправді суспільству не байдуже, хто на які позиції претендує і не тільки тому, що одні позиції самі по собі є привабливішими за інші. Річ у тім, що є позиції, які потребують особливої обдарованості, а інші - не потребують; одні позиції важливіші за інші. І тому суспільство повинно мати різні види винагород (еко-номічні, естетичні, символічні блага), щоб заохочувати до виконання обов'язків і диференційовано розподіляти ці винагороди між позиціями. "В певному розумінні, - пише К. Девіс, - винагороди "вбудовані" в позиції. Їх становлять "права", співвідносні з позицією, що може бути названо, і привілеями...Якщо права і привілеї різних позицій в суспільстві мають бути нерівними, тоді і суспільство має бути стратифікованим - нічого іншого стратифікація не означає".

Отже, робить висновок американський учений, соціальна нерівність є об'єктивно виробленим механізмом, за допомогою якого суспільства проявляють турботу про те, щоб найважливіші позиції (функції) цілеспрямовано заповнювались найбільш компетентними індивідами. А це, в свою чергу, забезпечує системність та упорядкованість соціального розвитку, який розглядається функціоналістами як безперервний, еволюційний процес, як правило, позбавлений серйозних потрясінь і катаклізмів.

Зрозуміло, соціальна стратифікація тільки тоді може відігравати роль

досить ефективного механізму соціального розвитку на еволюційних засадах, коли вона є легітимною і припустимою. Якщо ж соціальна нерівність виникає в результаті узурпації невеликою групою людей основних соціальних благ, ресурсів і влади, а решта суспільства виявляється відчуженою від цих благ і влади, це законо-мірно призводить до виникнення конфліктів. І тоді вже соціальний розвиток відбувається в межах конфліктологічної парадигми.

Кожний соціальний статус включає в себе низку ролей, утворюючи ролевий набір.

Соціальна роль - це модель поведінки, яка орієнтована на даний статус, це шаблонний вид поведінки, спрямований на виконання прав та обов'язків власником певного статусу.

У вузькому розумінні соціальний розвиток - такий тип змін у системі соціально-групових (соціально-статусних, класових, трудових, сімейно-шлюбних, територіально-поселенських, демографічних) відносин, системи соціальної безпеки суспільства, що відзначається переходом їх від нижчого до вищого, більш якісного стану.

У контексті нашого аналізу сутності та змісту соціального розвитку розглядатимемо його переважно у вузькому розумінні.

У вузькому розумінні зміст соціального розвитку становлять передовсім зміни в соціальній структурі, яка в сучасних суспільствах має складний багаторівневий характер.

1.2. Складові соціального розвитку

Процеси соціального розвитку відбуваються в суспільстві. Специфічні особливості зазначених процесів детерміновані конкретно-історичним характером суспільства.

- це сукупність засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

спільні території проживання людей;

цілісність і сталість (єдине ціле);

здатність відтворювати динаміку внутрішніх зв'язків;
певний рівень розвитку культури, наявність системи норм, єдність загальної системи цінностей;

автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання.

До основних сфер суспільного життя відносять економічну, політичну, соціальну, духовну політику.

Суспільство включає в себе низку системних елементів, що дає можливість трактувати його як соціальну систему.

Соціальна система - це цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Процес соціального розвитку неможливий без соціальних змін у суспільстві. Соціальна сфера життя суспільства є динамічним процесом. Відомі вчені, зокрема соціологи (О.Конт, Г.Спенсер, М.Вебер, К.Маркс), акцентували увагу на динамізмі соціального життя. В соціології динамізм соціальної життєдіяльності позначають поняттям "соціальні зміни".

Соціальні зміни - це процес зрушень у суспільному житті, виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні зміни - це тип руху соціальних явищ, процесів, структур у суспільстві, в результаті чого створюється соціальна реальність.

Існує два типи змін у межах соціальної динаміки суспільства:

перший тип включає регулярні або функціонально-побутові дії соціальних суб'єктів, що утримують стан соціальної структури у заданих межах;

другий тип полягає в трансформації суспільства, що веде до нової якості соціального буття. Соціальний розвиток якраз і є складовою зазначеного (другого) типу соціальних змін.

Соціальні зміни реалізуються в соціальних процесах. Соціальний процес - це послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах суспільства, яка проявляється як рух у часі низки соціальних подій чи явищ певної спрямованості.

За характером соціальні процеси мають бути:

а) еволюційними або революційними;

- б) прогресивними або деструктивними;
- в) процесами розвитку або процесами деградації.

У процесі соціального розвитку людина реалізує себе на основі соціальних зв'язків. Соціальний розвиток - це сукупність об'єктивно існуючих соціальних зв'язків. Соціальні зв'язки - це процес функціонування та розвитку соціальних (суспільних) відно-син, форма їх вияву.

Система соціальних зв'язків проявляється в соціальних кон-тактах, соціальних діях, соціальних взаємодіях.

Соціальні контакти - це первинні форми соціальних зв'язків. Основними їх видами є:

- 1) просторові контакти;
- 2) контакти зацікавленості;
- 3) контакти обміну.

Соціальні дії - це будь-яка дія, орієнтована на мотиви інших людей. Це поняття вперше було введено Вебером.

Соціальні взаємодії - це система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших (зас-новник теорії соціальних взаємодій американський соціолог Хо-манс. Існує низка теорій соціальної взаємодії).

На основі соціальних зв'язків відбувається процес соціологізації людини.

Соціологізація - це процес освоєння людиною соціального досвіду, який охоплює все її життя, завдяки якому індивіди реалі-зують свій людський потенціал і засвоюють культуру та цінності

Соціальний розвиток відбувається в межах певної соціаль-ної структури суспільства. Вона є своєрідною формою, в межах якої здійснюється соціальний розвиток. Соціальна структура ви-никає як результат суспільного поділу праці.

Соціальна структура суспільства - це ієрархічно упорядко-вана сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими взаємовідносинами.

Поняття "соціальна структура" вживається в широкому і вузь-кому розумінні. У широкому розумінні соціальна структура - це скла-дова суспільства, в основу якої покладено процес функціонування та розвитку

соціальних (суспільних) відносин. Соціальна структура суспільства характеризується сталими взаємовідносинами елементів у соціальній системі, кожний з яких функціонує на рівні складної підсистеми з певними взаємозв'язками, взаємозалежностями. Основними елементами соціальної структури є люди (індивіди, особистості), які обстоюють певні соціальні позиції (статуси) у системі соціальних відносин, виконуючи при цьому певні соціальні функції (ролі). Саме на основі статусно-рольових ознак соціальної структури суспільства відбувається об'єднання людей у соціальні спільноти (класи, групи). У цьому зв'язку соціальну структуру суспільства часто визначають як сукупність статусів і ролей.

У вузькому розумінні соціальною структурою є система соціально-групових відносин. Основний елемент соціальної структури - система соціальних спільнот, насамперед соціальних груп (класи, етноси, сім'я, тощо, тобто рівні соціальної структури суспільства), що реалізується в системі соціальних відносин (у вузькому розумінні). Вона охоплює: соціально-класові, соціально-трудова, соціально-демографічні, етнонаціональні, сімейно-шлюбні, соціально-територіальні відносини. Кожний із зазначених елементів соціальної структури суспільства складається з різноманітних підсистем з певними внутрішніми властивостями.

Зазначені елементи соціальної структури суспільства є об'єктом соціальної політики. Соціально-класові, етнонаціональні, соціально-демографічні, сімейно-шлюбні та інші види соціальних відносин, що становлять соціальну структуру суспільства, основу соціальної сфери, значною мірою детермінують самореалізацію людиною власного соціального потенціалу, стан її соціальної безпеки. Зазначене зумовлює необхідність цілеспрямованого регулювання суб'єктами соціальної політики всіх елементів соціальної структури суспільства, створення умов для їх оптимального розвитку та функціонування.

У рамках соціальної структури розрізняють три рівні структурної організації: мікро-, мезо- і макроструктуру.

Важливим елементом соціальної структури є соціальні групи. Соціальна група є своєрідним посередником між людиною та суспільством. Соціальний статус особистості - це належність її до певної соціальної групи. Поняття "соціальна група" є родовим щодо понять "клас", "нація", "колектив"

тощо.

Соціальна група - це відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Виділяють два типи соціальних груп - первинні та вторинні. До перших відносять малі соціальні групи, до других - середні та великі.

Мала соціальна група - це нечисленна за складом група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, бригада, кафедра).

Середні соціальні групи - групи, основу яких становлять міжпозиційні, статусно- рольові зв'язки при збереженні певного обсягу міжособистісних контактів (жителі села чи міста, колективи фірм, банків, підприємств, навчальних закладів).

Велика соціальна група - це численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, для яких невластиві між-особистісні та статусно- рольові зв'язки і відносини, а взаємодія між ними формальніша, ніж між середніми соціальними групами. Прикладами їх є класи, етнічні спільноти (плем'я, народність, нація), вікові групи (молодь, пенсіонери), статеві групи (чоловіки, жінки), групи-організації (партія, профспілки, армія).

1.3. Цілі соціального розвитку

Соціальний розвиток - незворотні, цілеспрямовані зміни соціальних відносин. Це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів та організацій до якісно нового стану. У найзагальнішому вигляді цілі соціального розвитку полягають у таких змінах (модернізації) усієї системи соціальних відносин, які б адекватно відповідали все новим і новим потребам людей та можливостям їх реалізації.

Досить повно і разом з тим предметно цілі соціального розвитку розкриті в "Декларації соціального прогресу і розвитку", проголошеній резолюцією 2542 (XXIV) Генеральної Асамблеї ООН ще в грудні 1969 р. Незважаючи на те, що майже за 40 років, які минули з часу ухвалення цієї резолюції, світ кардинально змінився, основні положення декларації не втратили своєї актуальності і сьогодні. Зокрема, в ній зазначається, що соціальний прогрес і розвиток мають бути спрямовані на постійне підвищен-

ня матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства при збереженні поваги та здійсненні прав людини й основних свобод шляхом досягнення таких головних цілей:

забезпечення права на працю на всіх рівнях, права організувати професійні спілки та асоціації працівників й укладати колективні договори; сприяння повній продуктивній зайнятості, створення справедливих і сприятливих умов праці для всіх, включаючи санітарні умови та охорону праці, забезпечення без будь-якої дискримінації справедливої винагороди за працю, запровадження мінімального рівня заробітної плати, досить високого для забезпечення задовільного рівня життя;

ліквідація голоду та недоїдання і гарантування права на належне харчування;

ліквідація зuboжіння; забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливого і рівномірного розподілу доходів;

досягнення найвищого рівня охорони здоров'я усього населення, по можливості, безоплатно;

викорінення неграмотності, забезпечення права на загальний доступ на безоплатне обов'язкове навчання в початковій школі та на всіх рівнях; підвищення загального рівня освіти упродовж усього життя;

забезпечення усіх, особливо осіб, які мають низький дохід та великі сім'ї, задовільними житловими умовами і комунальним обслуговуванням;

створення та поліпшення системи соціального забезпечення страхування для осіб, які через хворобу, непрацездатність або похилий вік тимчасово чи постійно не мають змоги заробляти на життя;

охорона прав матері і дитини; захист прав та забезпечення добробуту осіб похилого віку та інвалідів; забезпечення захисту людей, які мають фізичні або розумові вади;

виховання молоді в дусі ідеалів справедливості і миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами;

усунення умов, які породжують злочинність, правопорушення й особливо злочинність неповнолітніх.

"Декларацією соціального прогресу і розвитку" також визначалися принципи, цілі, засоби та методи національних і міжнародних дій, що слугують загальною основою політики соціального розвитку:

Принципи соціального розвитку:

Всі народи і всі люди мають право жити в гідних умовах і умовах свободи та користуватися плодами соціального прогресу;

соціальний прогрес і розвиток ґрунтуються на повазі гідності особистості та забезпечують дотримання прав людини і соціальної справедливості;

соціальний прогрес і розвиток вимагають повного використання людських ресурсів, включаючи, зокрема забезпечення всім, хто перебуває у несприятливих умовах та потребує особливої уваги, рівних можливостей соціального й економічного розвитку;

соціальний розвиток вимагає надання кожній людині права на працю та вільний вибір занять;

швидке зростання національного доходу і багатства та їх справедливий розподіл покладено в основу всякого соціального прогресу, а тому вони мають бути у центрі діяльності кожної держави і уряду;

уряду належить першочергова роль і остаточна відповідальність у забезпеченні соціального прогресу і добробуту народу, здійснення необхідних змін у соціальній структурі.

У Декларації було вказано на взаємозалежність та зв'язок між економічним і соціальним розвитком, а також на значення стра-тегії комплексного розвитку як інструменту, здатного найповніше врахувати соціальні аспекти на усіх стадіях суспільного розвитку. В цьому документі норми соціальних прав набули нового змісту: головною метою соціальної політики була визнана людина.

На конференціях ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р. та Йоганнесбург, 2002 р.) було ви-знано концепцію сталого розвитку домінантною ідеологією функціонування світової цивілізації у XXI ст. та запроваджено принципи органічного і системного поєднання трьох головних компоненти ста-лого розвитку суспільства: економічної, природоохоронної і соціальної.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на трьох основних принципах: забезпечення збалансованості економіки та екології, тоб-то досягнення такого ступеня розвитку, коли людство у виробничій або іншій економічній діяльності уникає руйнування середовища існування;

забезпечення збалансованості економічної та соціальної сфер (з акцентуванням уваги на людському вимірі), що означає максимальне використання в інтересах населення ресурсів, які дає економічний розвиток;

виконання завдань, пов'язаних з розвитком, в інтересах не тільки сучасних, а й усіх майбутніх поколінь, що мають рівні права на ресурси.

Важливим аспектом концепції сталого розвитку сучасного світу в контексті тенденцій глобалізації є питання розвитку людського капіталу, підвищення ролі інститутів та значення інституцій-ного підходу у формуванні політики розвитку.

Тема соціального розвитку як невід'ємної складової та умо-ви соціального прогресу дістала подальшого розвитку у Декларації про права на розвиток, прийнятій ООН 4 грудня 1986 р. Цією Декларацією було визначено сфери впливу та відповідальності людини і держави:

за людиною визнавалася роль основного суб'єкта процесу розвитку, активного учасника і бенефіціанта права на розвиток; на людину покладалася також відповідальність за розвиток в індивідуаль-ному і колективному плані, обов'язки перед суспільством як таким, що здатне забезпечити вільний і повний розвиток особистості;

за державою закріплювалися право і обов'язок визначати відповідну національну політику розвитку, спрямовану на постій-не зростання добробуту всього населення і кожної окремої особи.

Сьогодні основні дії світової спільноти у соціальній сфері спрямовані на виконання цілей Декларації тисячоліття, затвер-дженої резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 8 вересня 2000 р.: домогтися, щоб "глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу".

Глобальні цілі розвитку тисячоліття були прийняті в україн-ському контексті, з огляду на особливості розвитку нашої країни. Цілі Розвитку Тисячоліття для України - це 6 орієнтирів та 13 кон-кретних завдань на довгострокову перспективу, адаптованих з урахуванням особливостей національного розвитку нашої країни:

подолання бідності (Ціль 1);

забезпечення якісної освіти впродовж життя (Ціль 2);

сталий розвиток довкілля (Ціль 3);

поліпшення здоров'я матерів та зниження дитячої смерт-ності (Ціль 4);

обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів (Ціль 5);

забезпечення гендерної рівності (Ціль 6).

Важливі функції, спрямовані на оптимізацію процесів соціального розвитку, відводяться органам державної влади, структурам громадянського суспільства та науково-експертному середовищу. Зокрема, в згаданій вже "Декларації соціального прогресу і розвитку" ООН серед інших фігурують такі засоби і методи досягнення цілей, визначених у цьому документі:

- планування соціального прогресу і розвитку як складова частина планування загального пропорційного розвитку;

створення, де це необхідно, національних систем з розробки і втілення в життя соціальної політики і програм сприяння

боку зацікавлених держав плановому регіональному розвитку з урахуванням різних регіональних умов та потреб, зокрема розвитку районів, що перебувають у несприятливих умовах або відсталих порівняно з рештою регіонів країни;

заохочення основних та прикладних соціальних досліджень, особливо порівняльних міжнародних досліджень, стосовно планування і виконання програм соціального розвитку;

вжиття заходів щодо розширення участі широких мас в економічному, соціальному, культурному і політичному житті країн за посередництвом національних урядових органів і неурядових організацій, кооперативів, сільських асоціацій, організацій робітників і роботодавців, жіночих і молодіжних організацій за допомогою національних і регіональних планів соціального і економічного прогресу та громадського розвитку, з метою досягнення повної інтеграції національного суспільства, прискорення процесу соціальної мобільності та зміцнення демократичної системи;

мобілізація громадської думки як на національному, так і на міжнародному рівні на підтримку принципів і цілей соціального прогресу і розвитку;

прогресивне збільшення бюджетних та інших ресурсів, необхідних для фінансування соціальних аспектів розвитку;

досягнення справедливого розподілу національного доходу шляхом використання, зокрема, податкової системи і державних витрат як

інструменту розподілу і перерозподілу доходу для сприяння соціальному прогресові;

вжиття заходів щодо відповідного контролю над використанням землі в інтересах суспільства;

вжиття відповідних законодавчих, адміністративних та інших заходів з питань забезпечення усіх не лише політичними і громадянськими, а й у повному обсязі економічними, соціальними і культурними правами без жодної дискримінації;

вжиття заходів щодо різкого збільшення обсягів і диверсифікації сільськогосподарського виробництва, зокрема шляхом проведення демократичних аграрних реформ, з метою забезпечення достатніх і добре збалансованих поставок продовольства, справедливого його розподілу серед усього населення та поліпшення норм харчування;

вжиття заходів щодо впровадження за участю уряду програм будівництва дешевого житла як у сільських, так і в міських районах;

надання безоплатних послуг у сфері охорони здоров'я всьому населенню і забезпечення загальної доступності до відповідних профілактичних та лікувальних закладів;

розробка та втілення в життя законодавчих заходів й адміністративних положень з метою здійснення всебічних програм у сфері соціального забезпечення;

підготовка національних кадрів і персоналу, в тому числі адміністративного, управлінського, професійного і технічного, необхідного для реалізації планів і політики соціального розвитку.

Таким чином, держава, неурядові організації мають у своєму розпорядженні достатньо засобів, методів та інструментів, за допомогою яких відповідно до специфіки діяльності державних та недержавних інститутів можна справляти регулюючий вплив на соціальний розвиток, послаблюючи, зокрема, дію негативних чинників об'єктивно відтворюваної в суспільстві соціальної нерівності.

1.4. Особливості управління процесами соціального і гуманітарного розвитку

Управління - це процес упорядкування системи. Управління являє собою процес упорядковуючого впливу на систему, який здійснюється відповідно до властивої їй внутрішньої логіки розвитку, притаманних їй об'єктивних закономірностей, який проти-стоїть дезорганізації.

Управління багатогранне. Характеризуючи навколишній світ, вчені виділяють три його компоненти - неживу природу, живу природу і людське суспільство. Згідно з цими компонентами наводиться класифікація процесів управління (його основні класи):

процеси управління в неживій природі (в технічних системах). Цей клас управління називається управлінням речами, що є сферою вивчення технічних наук;

процеси управління у живій природі (організмах). Цей клас управління належить до управління в біологічних системах і є предметом вивчення природничих наук;

процеси управління в соціальних системах. Цей клас управління називають соціальним управлінням, він належить до управління суспільними відносинами, людьми і є предметом вивчення суспільних наук.

Таким чином, феномен управління спостерігається в системах різного класу - соціологічній, біологічній, технічній і є предметом дослідження багатьох галузей наукового знання.

Велика кількість об'єктів, що мають власні механізми управління, зумовила необхідність їх певної управлінської градації, що представлена в двох основних площинах:

перша - це самі управлінські потенціали об'єктів (економічних, соціальних, політичних, духовних відносин), їх здатність до саморегулювання, тобто об'єктивного управління.

друга - це управління як вид свідомої цілеспрямованої діяльності, тобто соціальне управління.

Соціальне управління і соціальна політика як його різновид якраз і входить до другої площини (або класу) управління. Тому соціальне управління можна визначити як свідому цілеспрямовану діяльність, яка має за мету упорядкування процесів суспільного буття, соціального розвитку зокрема, тобто соціальне управління - це процес, покликаний приводити той чи інший об'єкт, ту чи іншу складову процесів соціального розвитку у

відповідність з потребами, законами функціонування і розвитку власного потенціалу.

Таким чином, особливістю управління є те, що в ньому існують (діють) два типи управлінського впливу на власний розвиток: стихійний, неупорядкований (об'єктивна саморегуляція) і свідомий, цілеспрямований, тобто соціальне управління.

Отже, суспільство, зокрема процеси соціального розвитку - це саморегульована система. Особливістю об'єктивного (стихійного) управління (саморегулювання) в суспільстві є те, що в даному випадку упорядковуючий вплив на суспільну (соціальну) систему

серединним результатом взаємодії різних (як конструктивних, так і деструктивних) сил, зокрема випадкових явищ, процесів. Класичним прикладом такої об'єктивної саморегуляції є ринок, процеси соціальної мобільності, духовної самоорганізації тощо. Соціальна саморегуляція - це процес самоздійснення, самоорганізації суспільного буття, процесів соціального розвитку, що ґрунтується на основі чинників об'єктивної (спонтанної, самодовільної, неупорядкованої) регуляції, соціального регулювання та внутрішньої свідомої саморегуляції особистістю своїх сутнісних сил. Складовими елементами такої саморегуляції, що безпосередньо чи опосередковано впливають на соціальний розвиток, є: соціаль-но-демографічні процеси (пов'язані з відтворенням населення); ринок праці (формується на основі попиту і пропозиції робочої сили, процеси соціально-трудова відносин); самозайнятість населення; процеси соціальної мобільності; міграційні процеси; самореалізація соціального потенціалу людини.

Об'єктивна саморегуляція формує умови для розмаїття форм самоздійснення людини у процесі соціального розвитку, сприяє повнішому розкриттю і самореалізації її трудового потенціалу, самовіддачі в трудовому житті на основі життєздатних мотивацій-них механізмів продукуючої праці і створення умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердження нової, позитивної логіки соціальної динаміки особистості і суспільства. Але об'єктивна саморегуляція процесів розвитку суспільства, зокрема соціального розвитку, містить як конструктивні, творчі, так і руйнівні, деструктивні моменти. Тому будь-яка абсолютизація ролі

чинників об'єктивної саморегуляції соціального розвитку неми-нуче пов'язана з недооцінкою свідомої цілеспрямованої діяльності в цій сфері і, насамперед, активної, зваженої управлінської діяльності, соціального і державного управління, зокрема соціальної політики. Значення свідомої управлінської діяльності, приміром соціального, державного управління, економічної, соціальної, гуманітарної політики як чинників оптимізації процесів соціального розвитку, істотно зростає, бо вона має реконструювати, здійснити кардинальну реформу життєдіяльності суспільства.

Таким чином, процеси соціального розвитку відбуваються на основі трьох головних рівнів:

об'єктивної саморегуляції, основою якої є процес функціонування і розвитку суспільних (економічних, політичних, соціальних та духовних) відносин;

соціального управління, в основу якого покладена свідомо, цілеспрямована діяльність суб'єктів суспільного буття, зокрема соціального управління та соціальної політики;

внутрішньої свідомої саморегуляції людиною свого соціального, духовного потенціалу, сутнісних соціальних сил, свого бачення міри і сталості власної соціальної безпеки.

Тема 2. Модернізація системи соціальних відносин

1. Соціальна взаємодія та соціальні зв'язки

Головною особливістю соціального життя є взаємодія індивідів, соціальних груп у межах відповідних соціальних інститутів.

Соціальна взаємодія — система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

У процесі її реалізується соціальна дія партнерів, відбувається взаємне пристосування дій кожного з них, одностайність у розумінні ситуації, усвідомленні її смислу дій, певний ступінь солідарності між ними. Види соціальної взаємодії класифікують: — за кількістю суб'єктів взаємодії: між двома людьми, між індивідом і групою, між групами; — за характером взаємовідносин суб'єктів взаємодії: односторонні та двосторонні, солідарні (узгоджені) та антагоністичні (ворожі); — за терміном: короткочасні й довгочасні; — за наявністю (відсутністю) організованості: організовані та неорганізовані; — за свідомістю взаємодії: усвідомлені та неусвідомлені; — за «матеріальністю» обміну: інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) та вольові. Існують два основних рівні дослідження соціальної взаємодії: між особова (основний фокус досліджень на мікрорівні) та інституційна інтеракція (на макрорівні суспільства). У будь-якому соціальному контексті поєднуються елементи їх обох.

Соціальна взаємодія — це форма соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей, соціальних спільнот; система взаємообумовлених соціальних дій, зв'язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб'єктів.

Об'єктивною основою соціальної взаємодії є спільність чи розбіжність інтересів, близьких чи віддалених цілей, поглядів. Її посередниками, проміжними її ланками, наприклад у сфері праці, є знаряддя і предмети праці, матеріальні й духовні блага та досвід.

Для позначення соціальної взаємодії в соціології використовується спеціальний термін «інтеракція».

Інтеракція — динамічна взаємодія і співвідношення між двома чи більше перемінними, коли величина одної перемінної впливає на величину інших змінних. Головна особливість соціальної взаємодії полягає в тому, що вона є процесом впливу індивідів один на одного. Інакше кажучи, у процесі взаємодії має місце вплив свідомості, інтересів, потреб, поведінських установок однієї людини на іншу та навпаки. Соціальні взаємодії за формами прояву є більш складними, ніж соціальні дії. До складу соціальних взаємодій входять окремі соціальні дії, статуси, ролі, відносини, символи тощо.

Головною особливістю соціального життя є взаємодія індивідів, соціальних груп у межах відповідних соціальних інститутів.

Соціальна взаємодія — система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

У процесі її реалізується соціальна дія партнерів, відбувається взаємне пристосування дій кожного з них, однакостайність у розумінні ситуації, усвідомленні її смислу дій, певний ступінь солідарності між ними.

Види соціальної взаємодії класифікують:

- за кількістю суб'єктів взаємодії: між двома людьми, між індивідом і групою, між групами;
- за характером взаємовідносин суб'єктів взаємодії: односторонні та двосторонні, солідарні (узгоджені) та антагоністичні (ворожі);
- за терміном: короткочасні й довгочасні;
- за наявністю (відсутністю) організованості: організовані та неорганізовані;
- за свідомістю взаємодії: усвідомлені та неусвідомлені;
- за «матеріальністю» обміну: інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) та вольові.

Існують два основних рівні дослідження соціальної взаємодії: міжособова (основний фокус досліджень на мікрорівні) та інституційна інтеракція (на макрорівні суспільства). У будь-якому соціальному контексті поєднуються елементи їх обох.

Види і функції соціальних інститутів

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) і сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

- економічні (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) — забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг
- політичні (держава, Верховна Рада, суд, прокуратура) — пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;
- культурні та виховні (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) — сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;
- соціальні — організовують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки.

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує загальні функції. Основоположними і найбільш значущими серед них є:

- регулятивна функція — полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

- функція відтворення, безперервності суспільних відносин — завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною звичаїв народу;

- інтегративна функція — полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

- комунікативна функція — спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я — наочний приклад такої багатосторонньої функціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними. Явні (формальні) функції зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо. Латентні (приховані) функції є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють:

- наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;

- інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть дисфункціональними, у їх роботі виникнуть збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство.

Серед найпоширеніших дисфункцій виділяють:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституційної діяльності);
- розмитість, невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;
- персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституційної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, беззаконні, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади.

Соціальна нерівність — основа стратифікації

Соціальна нерівність, що є підставою стратифікації суспільства, сприймається як основна його властивість. Історія людства не знає суспільства без соціальної нерівності. Нерівність у доходах, владі, престижності занять, освіті виникла разом з людським суспільством, але попервах вона була дуже незначною, тому стратифікації в простих суспільствах майже не існувало. У складних суспільствах нерівність посилилась і поділила людей спочатку на рабів і рабовласників, потім на касти, верстви, класи.

Історично першою системою соціальної стратифікації є рабство — економічна, соціальна й правова форма поневолення людей з позбавленням їх будь-яких прав.

У деяких країнах (Індії, частково США) на руїнах рабовласницького устрою з'явився кастовий. Каста (від португ. *caste* — рід, покоління) — замкнута спільнота людей, зв'язаних походженням чи правовим статусом, належність до якої успадковується. Це соціальна група (страта), членом якої людина стає з народження, перейти до іншої касти вона не має права. На

думку М. Вебера, каста є формою ранжування за критерієм престижу. В Індії налічується чотири основні касты: священиків, воїнів, купців, робітників та селян і близько 5 тис. неосновних каст і «підкаст». Саму касту визначає передовсім фах, який переходить від батька до сина протягом життя десятків поколінь. Кожна каста живе згідно з приписами і заборонами, що регулюють поведінку саме в цій касті.

Формою стратифікації, яка передувала класам, є верстви — соціальні групи, котрі мають успадковані привілеї, права та обов'язки, закріплені звичаями та законами і у відповідності з ними займають певне положення в ієрархічній структурі суспільства. За М. Вебером, верства — це спільнота людей, заснована на уяві про честь, з відповідним специфічним стилем життя, до якого входить набір звичок, цінностей, вірувань тощо. Класичним взірцем були верстви в Європі на межі XIV—XV століть, коли суспільство поділялося на вищі верстви дворян і священнослужителів і нижчі — ремісників, купців, селян.

Промислова революція XVIII—XIX століть зруйнувала цю систему і привела до формування класів. Клас — головний елемент стратифікації капіталізму. Це велика група людей, що мають однаковий соціально-економічний статус в системі соціальної стратифікації. Отже, термін «клас» на відміну від «верстви» не просто відображає соціальні «перегородки», привілеї та умовності, а включає показники економічного становища людей. Один клас від іншого (вищий від середнього чи від робітничого) відрізняється за такими характеристиками, як багатство, солідарність, влада тощо.

Марксисты-ленінці розглядали термін «клас» як економічну категорію (альтернативного підходу, згідно з яким клас не є виключно економічним явищем, дотримуються деякі американські соціологи).

К. Маркс розрізняв класи за їх відношенням до власності на капітал і засоби виробництва, поділяючи населення на тих, хто має власність і тих, хто її не має, — на капіталістів і пролетарів. Селяни й дрібні власники не підпадали під цю класифікацію. Вони були, на думку Маркса, «пережитками» докапіталістичної економіки і мали з часом зникнути.

В. Ленін соціальним класом уважав велику групу людей, що відрізняються від інших місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці і способами отримання та розмірами тої долі суспільного багатства, яку вона має.

За І. Уорнером, соціальний клас — це група людей, що відносять себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії: вищий — вищий, низший — вищий, вищий — середній, вищий — низший, низший — низший.

За М. Вебером, класи — це агрегати людей, які мають однакові життєві шанси.

Він поділяв населення на класи відповідно до різних «життєвих шансів». В одного класу головне капітал, в іншого — кваліфікація. Усе

населення М. Вебер поділяв на чотири класи: 1) власників; 2) інтелектуалів (адміністраторів і менеджерів); 3) дрібну буржуазію (дрібні підприємці й комерсанти); 4) робітників.

Особливого значення М. Вебер надавав такому критерію стратифікації, як соціальна репутація, чи статус.

Сучасні соціологи дотримуються веберівських принципів стратифікації, визнаючи належність до того чи того класу за такими критеріями:

- тип економічної діяльності — від підприємницької і державної на верхніх щаблях до некваліфікованої праці на нижніх;
- величина доходу — від мільярдів доларів до нуля;
- тип і рівень освіти — від диплома про закінчення престижного вузу до свідоцтва про закінчення початкової школи (цікаво, що кількість років навчання і обсяг знань не такі вже важливі — значно більше важить «престижність» вузу;
- місце проживання — від привілейованих районів до трущоб;
- тип організації дозвілля — від світських раутів і відпочинку на престижних зарубіжних курортах до гри в карти в темних завулках.

Існує поняття абстрактного соціального класу — це сукупність індивідів, що відрізняються наявністю характеризуючих їх об'єктивних атрибутів соціальної позиції, проте, на відміну від соціального класу в його соціологічному розумінні, не володіючих почуттям ідентифікації з іншими членами цієї сукупності, не усвідомлюючи спільності власних інтересів, не володіючих власною організацією.

В протилежність абстрактному соціальному класу за Дж. Г. Мідом, клас соціальний в його соціологічному розумінні є конкретним, тобто є групою людей, що функціонує як соціальна одиниця, і члени його знаходяться у безпосередній взаємодії.

У межах одного класу може існувати кілька страт чи прошарків. Окрім загальнокласових рис їм притаманні деякі специфічні ознаки (наприклад джерело доходу). Прошарок складається із осіб однакового соціального статусу.

США називають суспільством середнього класу. Середній клас займає проміжне положення між основними класами в системі соціальної стратифікації; йому притаманні неоднорідність становища, суперечливість інтересів, свідомості і політичної поведінки. Відрізняють старий середній клас (середні і дрібні власники) і новий середній клас, до якого входять управлінці, професійні працівники розумової праці (білі комірці і ін.). Саме у США якнайповніше реалізовано принципи класової стратифікації. Тут вчені виокремлюють 4 основні класи: вищий, середній, робітничий і нижчий. Кожен з них, крім робітничого, розбивають іще на 2—3 прошарки. Середній клас кількісно становить близько 60% населення. До його складу входять люди з економічною незалежністю, яскраво вираженою професійною

орієнтацією. Це власники підприємств, учені, лікарі, адвокати, банкіри, підприємці.

Як показали соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України, переважна більшість українського населення відводить собі місце на нижніх щаблях «статусної драбини». В українському суспільстві переважає так званий «низький середній клас». «Високий середній клас», що є найстабільнішою соціальною базою ліберальної суспільної моделі, представлений, за розподілом суб'єктивних ознак, лише двома відсотками. Це ті мешканці України, що визначили свою соціальну позицію як «трохи вищу за середню»

Менше одного відсотка мешканців відносять себе до категорії «багатих», а категорії «бідних» і «середніх» — приблизно рівні за кількістю. Суспільство ніби розкололося на дві соціальні групи, що обумовило подвійність його свідомості, громадської думки, ставлення до економічних реформ. Кількісне співвідношення дуже багатих і дуже бідних, що є нині в Україні, виходить далеко за межі необхідної суспільству соціальної нерівності, про яку вже йшлося. Відтак соціальна ситуація є надто напруженою і ще більше погіршується тим, що правляча «еліта» нині всіляко обмежує доступ не тільки до вищого класу, а навіть і до середнього, приймаючи відповідні закони, створюючи приватні привілейовані навчальні заклади, недоступні для інших, встановлюючи оплату праці на рівні заледве прожиткового мінімуму, а не справедливої ринкової ціни.

Соціальна нерівність, що є основою стратифікації суспільства, усіма сприймається як основна його властивість. Проте кожне суспільство намагається організувати «свою» нерівність. У зв'язку з цим соціологію цікавить механізм такої підтримки (відтворення) ієрархічної структури, який не дав би їй можливості розвалитися під впливом різнонапрямлених дій різних соціальних прошарків, що зумовлені суперечністю їхніх інтересів, демократичної класової боротьби.

В теорії індустріального суспільства демократична класова боротьба — це боротьба, що ведеться в межах представленої демократії шляхом використання загальних виборчих прав, вільних профспілок, колективних договорів.

Результати соціологічних опитувань свідчать, що люди болісно сприймають соціальну нерівність. Своє місце в соціальній ієрархії вони часто вважають несправедливим. Відчувається антагонізм між вищими і нижчими прошарками. Державні діячі докоряють трудящим за «нерозуміння» суспільних цілей і завдань, небажання «трохи потерпіти», а ті звинувачують управлінців і політиків у некомпетентності, егоцентризмі, зажерливості, корупції.

Але те, що за явно вираженого невдоволення соціальною нерівністю, революції, громадянської війни, однак, не відбувається, є результатом дії соціально-нормативної системи, соціальних інститутів, які спонукають людей із розумінням сприймати ті чи ті принципи та дії. Кожне суспільство

робить це по-своєму. Так, для підтримування соціальної нерівності на перших етапах розвитку суспільства застосовувалося просте правило сталої організації ієрархічної структури: хто в якій сім'ї народився, той має відповідний статус до кінця своїх днів (раб, кріпак, патрицій тощо). За дотриманням цього правила стежила вся система соціальних інститутів: суд, право, армія, церква.

У сучасному суспільстві, хоч усі люди мають формально рівні права з народження, суспільство, як і раніше, підтримує й охороняє свою ієрархію. Так, інститут власності підтримує право на спадок, а отже робить неоднаковими шанси на збагачення людей, що народилися в бідних і багатих сім'ях. Інститути освіти дають можливість отримати освіту, а потім зайнятися престижними видами діяльності не тільки людям з певними природними задатками, а й просто багатим, які можуть за це заплатити. Політичні інститути формують еліту, котра має право на владу, на управління людьми.

Однак ієрархічна структура не залишається сталою. К. Маркс прогнозував, що вона буде змінюватися за рахунок дальшого збагачення невеликої купки багатіїв і зубожіння основної маси населення — трудящих. А це призводитиме до напруження у відносинах між верхніми й нижніми шарами, яке може перерости у відкриту боротьбу за перерозподіл багатства. Тому досить націоналізувати багатство меншості, гадав К. Маркс, і буде встановлений соціалізм. П. Сорокін, хоч і не поділяв думок К. Маркса щодо абсолютного зубожіння мас, схильний був також уважати, що верхня частина соціальної піраміди вибудовується значно швидше, ніж нижня. Проте зростання багатства й влади не безмежне. На думку П. Сорокіна, існує так звана позначка насичення, далі за яку суспільство не може рухатися без ризику катастрофи. Із наближенням суспільства до такої позначки розпочинаються реформи, спрямовані на перерозподіл національного доходу через податки, зміни в економічній та політичній сферах, або інші дії для стримування згубної тенденції.

Отже, стабільність суспільства залежить від конфігурації соціальної стратифікації, від її профілю. Витягнутість профілю по вертикалі свідчить про наявність соціального напруження в суспільстві, що може завершитися соціальною катастрофою. Навпаки, розширення профілю по горизонталі свідчить про стабілізацію суспільних відносин. Важливо, щоб ця стабілізація досягалася не стихійно, а внаслідок дії соціальних інститутів.

Проте, на думку П. Сорокіна, розширення профілю стратифікації теж не повинно бути надмірним. Нерівність — це не тільки характеристика суспільства, а й важливе джерело його розвитку. Зрівнялівка в доходах, відношенні до влади, власності позбавляє індивіда внутрішнього стимулу до дій, самовдосконалення, а отже забирає у суспільства важливу рушійну силу.

Більш важливим чинником функціонування і підтримки стабільності суспільства є досягнення класової гармонії, консенсусу, що означає злагоду.

Тема 3. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку

1. Індикатори соціального розвитку

Об'єктивна взаємозалежність технічних, економічних та соціальних факторів у розвитку регіонів потребує розробки оптимальної системи показників. Різноманітність визначень систем показників є наслідком різних підходів до соціальних досліджень.

Американські соціологи досліджують соціальні показники мети і результатів, французькі фахівці – соціальні показники ресурсів та результатів, залишаючи осторонь питання про цілі. Вітчизняні соціологи будують системи показників, включаючи в них показники цілей, ресурсів, соціальних механізмів та результатів. Формуючи систему показників, слід пам'ятати, що вона повинна мати такі характеристики:

- інтегральний характер показників, що пов'язує різні сфери та рівні соціального розвитку;
- фіксувати плановані й фактичні результати, а не проміжні стани суспільного розвитку;
- мати внутрішню структурованість характеру показників, що пов'язують ступінь розвитку економічних і соціальних результатів;
- здатність до фіксації не тільки кількісних змін, а й якісних станів.

Тож розробникам проекту важливо вибрати систему соціальних індикаторів, які дозволяють визначити нормативний стан проекту (соціальний аспект), а також мати змогу відстежувати динаміку розвитку та обслуговування проекту. Побудова системи індикаторів соціального розвитку має ґрунтуватися на принципі кількісної оцінки процесів розвитку нації та народностей. Пропонуємо систему показників, визначення котрих необхідне для соціального проектування.

Соціальний аналіз передбачає не лише фіксацію існуючого рівня, а й прогнозування зміни показників під впливом проекту. Однак слід обережно ставитись до проектування соціальних показників, оскільки багато з них мають тісний взаємозв'язок. Так, зміна вікової структури населення спричиниться і до трансформації суспільного й майнового статусу, змін у житлових потребах та соціальних послугах. Прогнози соціального середовища мають враховувати весь спектр можливих впливів, а не лише змін, зумовлених реалізацією проектів. Різнобічний аналіз цих показників дає можливість визначати зрушення, що відбуваються в соціальному розвитку при реалізації проекту.

Результати прогнозування майбутньої соціальної поведінки ще менш певні, ніж прогнозування економічної поведінки, а розробка ефективних організаційних структур і підходів, покликаних змінити соціальну поведінку, є ще складнішим завданням. Утім, соціальний аналіз здатен підвищити якість

прогнозів проекту, користуючись даними порівнянних проектів і ґрунтуючись на підготовці й великому досвіді аналітиків.

Індикатори, що використовуються в соціальному аналізі:

1. Демографія. Чисельність населення, динаміка зміни чисельності населення, густота (кількість жителів на 1 кв.км), урбанізованість (питома вага населення, що проживає в містах), вікові й етнічні пропорції співвідношення статей по вікових групах, структура сімей.

2. Зайнятість. Чисельність працездатного населення, рівень безробіття, структура робочої сили за віковою та статевою ознаками, плинність кадрів по професійних групах, наявність вакансій по різних професійних групах, по змісту праці, пропозиція робочої сили по тих самих групах.

3. Соціальна структура. Освітня структура населення, кількість студентів на 1 тис. населення, кількість осіб з вищою освітою, чисельність науковців, професійна структура населення, кількість працівників, зайнятих у матеріальному та нематеріальному виробництві структура населення за майновим статусом.

4. Житлові умови. Питома вага сімей, що проживають у власних оселях; частка населення, що проживає у власних квартирах; величина житлової площі, що припадає на одну особу.

5. Громадське життя. Наявність громадських організацій (ділових, професійних, етнічних, релігійних, політичних); участь населення в цих організаціях; рівень суспільних проблем, що порушуються локальними засобами масової інформації; про грами (кількість, масштаб), ініційовані громадськими організаціями.

6. Охорона здоров'я. Кількість лікарів у розрахунку на 1 тис. населення, кількість лікарняних ліжок на 1 тис. населення, величина дитячої смертності, величина коштів, що виділяються на охорону здоров'я з бюджету в розрахунку на одного жителя.

7. Злочинність, алкоголізм, наркоманія. Кількість вчинених злочинів, у т.ч. за ступенем тяжкості кількість осіб, засуджених за вчинення злочинів кількість осіб, що страждають на алкогольну залежність кількість наркоманів.

Розробники проектів нерідко безпідставно вважають, що розвиток подій ітиме за оптимістичним сценарієм, виходячи і: завищених оцінок зацікавленості місцевого населення в проекті, зумовлених розумінням потреби в ньому, наявних для реалізації проекту ресурсів, економічних і соціальних стимулів реалізації, а також прогнозів темпів змін соціальних умов.

Отже, соціальний аналіз може сприяти більш ефективній розробці та реалізації проекту завдяки обізнаності з інтересами населення регіонів.

2. Соціально-економічні індикатори рівня життя населення

Рівень життя населення визначається як сукупність умов життя відповідно до досягнутого рівня економічного розвитку країни.

Аналіз рівня життя населення охоплює три аспекти:

- зіставлення соціально-економічних індикаторів у динаміці з попередніми роками;
- зіставлення соціально-економічних індикаторів з науковими нормами;
- зіставлення з іншими країнами.

Соціально-економічні індикатори рівня життя населення можна розглядати як узагальнюючі, що відображують сумарне споживання і можливості такого споживання, та як відносні, що характеризують окремі сторони добробуту населення. Типовими узагальнюючими показниками є рівень і динаміка номінальних та реальних доходів населення, загальний обсяг споживання населенням благ і послуг. Особливість цих показників полягає у тому, що вони відображують не тільки абсолютні зміни в рівні життя населення, а також і відносну динаміку в розрахунку на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів. Друга група показників визначається тільки у відносному виразі: споживання основних продуктів харчування, інших споживчих товарів, забезпеченість послугами охорони здоров'я, освіти, транспортними, житлово-комунальними тощо на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів.

До основних соціально-економічних індикаторів рівня життя населення належать:

- 1) обсяг реального ВВП на душу населення;
- 2) грошові доходи та витрати населення;
- 3) реальна заробітна плата;
- 4) споживання основних продуктів харчування на душу населення;
- 5) природний приріст населення та середня тривалість життя;
- 6) частка витрат бюджету на розвиток соціальної сфери;
- 7) використання вільного часу.

Рівень реального ВВП на душу населення в країні дозволяє робити зіставлення з іншими країнами та виявити, до високо- чи слаборозвинутих країн вона належить. Якщо країна за цим показником належить до слаборозвинутих і в ній висока частка населення пенсійного віку, то це ускладнює проблему фінансування соціальних виплат зазначеної категорії населення.

Грошові доходи і витрати населення відображуються у відповідному балансі та аналізуються за своєю структурою і динамікою по роках.

Доходи, як правило, визначаються сумою грошових коштів, одержаних за певний проміжок часу. Основою доходів населення є грошові доходи у вигляді заробітної плати; від власності — доходи фізичних осіб—суб'єктів підприємницької діяльності; відсотків по внесках; соціальних трансфертів. Доходи у матеріальній формі для аналізу і зіставлень переводяться у вартісну.

Вирізняють номінальні та реальні доходи населення. Номінальні доходи характеризують обсяг грошових доходів незалежно від темпів інфляції та оподаткування. Реальні доходи враховують зміну споживчих цін і тарифів, а також витрати на податки та інші обов'язкові платежі і спрямовуються на особисте споживання і заощадження.

Оскільки зіставлення в динаміці можливі тільки за реальними показниками, значення номінальних доходів переводяться у реальні за допомогою індексу споживчих цін (*CPI*) — індексу Ласпейреса. Останній називають також індексом вартості життя, тому що він характеризує вплив коливання споживчих цін на рівень життя населення і розраховується за коливанням цін певного фіксованого набору товарів і послуг, що споживає середній житель країни. Підвищення цін призводить до погіршення структури та якості споживання населення. Тому в деяких країнах ставки заробітної плати прив'язують до зміни індексів вартості життя.

Заробітну плату також вирізняють як номінальну та реальну. Купівельну спроможність населення характеризує реальна заробітна плата, яка визначається співвідношенням номінальної, зменшеної на особисті податки і обов'язкові платежі, та індексу споживчих цін:

$$W_p = \frac{W_n - T_p - P_{об}}{CPI}, \quad (1)$$

де W_p , W_n — реальна та номінальна зарплата; T_p — особисті податки; $P_{об}$ — платежі обов'язкові; CPI — індекс споживчих цін — індекс Ласпейреса.

Низький платоспроможний попит населення на вітчизняні товари, який визначається реальною заробітною платою, є однією з причин стагнації. Його поживлення розглядається як стимулюючий чинник щодо відновлення економічного зростання.

Оскільки між реальною заробітною платою та інфляцією існує обернена залежність, то за умови зростання номінальної заробітної плати темпами, нижчими за темпи інфляції, реальна заробітна плата зменшуватиметься.

Аналізу також підлягає диференціація доходів населення за показниками:

- 1) коефіцієнт фондів характеризує, у скільки разів доходи 10 % найбагатшого населення перевищують доходи 10 % найбідніших;
- 2) децільний коефіцієнт диференціації показує, у скільки разів мінімальний дохід 10 % найбільш забезпечених верств населення перевищує максимальний дохід 10 % найменш забезпечених.

В економіках перехідного періоду відзначається зростаюча поляризація в реальних доходах населення, яка супроводжується зростанням бідності. Причинами такої поляризації є те, що джерелом доходів крім заробітної плати може бути ще й приватна власність. Існує також диференціація в доходах між регіонами, галузями, підприємствами різних форми власності.

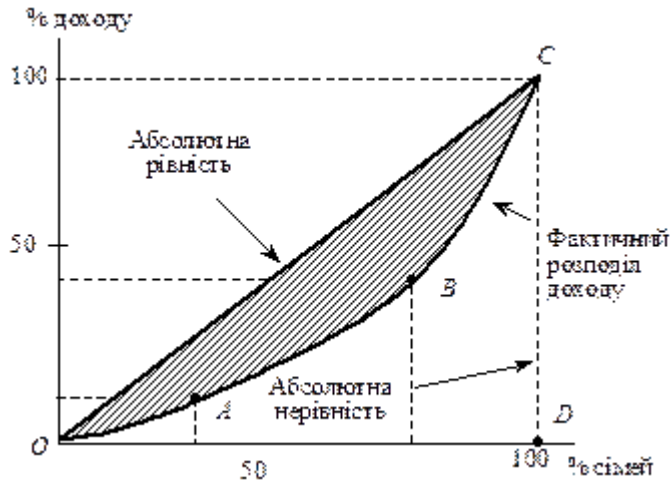

Рис.1. Крива Лоренца

Графічно диференціація доходів характеризується кривою Лоренца (рис. 1). Бісектриса OC характеризує абсолютну рівність у доходах, коли певний відсоток сімей одержує такий самий відсоток доходу. Лінія $OABC$ показує фактичний розподіл доходу, існуючу нерівність у доходах. Чим більше відхилення кривої Лоренца від бісектриси, тим більша нерівність у розподілі доходу. Рівень нерівності в розподілі доходу характеризує коефіцієнт Джині (k_G). Він розраховується як відношення заштрихованої площі $OABC$ (рис. 1) до площі трикутника ODC :

$$k_G = \frac{S_{OABC}}{S_{ODC}} \quad (2)$$

Чим значніша в суспільстві диференціація доходів, тим більше значення коефіцієнта Джині наближається до 1. За умови теоретичної абсолютної рівності в доходах коефіцієнт Джині дорівнює нулю.

Для аналізу ступеня диференціації доходів визначаються межа незабезпеченості та частка населення, що перебуває нижче за цю межу або має дохід більше середнього.

Слід зазначити, що основою розвитку економіки в будь-якій країні є наявність середнього класу — великої частки економічно активного населення з пристойним (а не середнім по країні) для сучасної людини рівнем матеріального забезпечення, якого досягають власною високооплачуваною працею. Тобто у світі належність до середнього класу визначається не обсягом приватної власності, а рівнем грошових доходів та можливістю їх заробляти. У розвинутих країнах саме середній клас є опорою ринкових соціально-економічних перетворень, одним із чинників соціально-економічної та політичної стабільності суспільства. Представники середнього класу стимулюють споживчий попит, є основними платниками податків, мають досить вагомий голос у вирішенні політичних та економічних питань, усвідомлюють свої соціально-економічні інтереси та активно діють заради їх реалізації. У свою чергу, соціально-економічні перетворення повинні бути підпорядковані інтересам середнього класу.

Зазначимо, що за критеріями бідності, прийнятими ООН, до категорії бідних (яких не можна відносити до середнього класу), належать ті, хто мають на проживання 1—2 долари на добу. За цими ж критеріями 50 % сімейного бюджету на харчування витрачають найбільш зубожілі верстви населення. Отже, за цими ознаками можна сказати, що в Україні середній клас лише створюється.

Витрати населення визначаються як його кінцеве споживання й аналізуються за такими складовими:

- обсяг та структура витрат на купівлю продуктів харчування і споживчих промислових товарів;
- витрати на оплату послуг;
- податки, обов'язкові платежі та добровільні внески;
- приріст заощаджень у вкладах за придбання цінних паперів.

Витрати на споживання продуктів харчування та промислових товарів залежать від купівельної спроможності населення, яка визначається, як зазначалось вище, реальною заробітною платою, а також рівнем заощаджень і освіти.

Для аналізу використовується показник «місткість споживчого ринку» (O_c):

$$O_c = Q_c + Z_c + M_c + X_c. \quad (3)$$

де Q_c — обсяг виробництва споживчих товарів; Z_c — залишки товарних запасів; M_c — обсяг імпорту споживчих товарів; X_c — обсяг експорту споживчих товарів.

Потенційна місткість споживчого ринку — це здатність його суб'єктів купити (спожити) товари. Реальна місткість відхиляється від потенційної, характеризує обсяг фактичної реалізації товарів і визначається особистими і суспільними потребами.

Витрати на оплату послуг (охорони здоров'я, освіти, транспортних, житлово-комунальних) значною мірою залежать від платності, пільговості або безоплатності цих послуг. Отже, розвиток самої соціальної сфери впливає на рівень життя населення. У зв'язку з цим доцільно ознайомитися з показниками, які характеризують рівень розвитку соціальної сфери.

Показники рівня розвитку охорони здоров'я: кількість і структура медичних закладів, кількість лікарів, рівень захворюваності — кількість днів непрацездатності, показники інвалідності та виробничого травматизму.

До показників рівня розвитку освіти належать: кількість закладів освіти (дошкільних, початкових, середніх, вищих); кількість навчальних закладів за формами власності (державні, приватні, муніципальні); кількість учнів та студентів у навчальних закладах за їх видами та формами власності; матеріальна база закладів освіти; витрати на утримання дітей у дошкільних та шкільних навчальних закладах.

Показники рівня розвитку культури: середній термін навчання однієї особи віком від 25 років (узагальнюючий показник, прийнятий у світовій практиці); кількість закладів культури за типами (бібліотеки, музеї, театри, кінотеатри); сума коштів, спрямованих на розвиток культури тощо.

Транспортне забезпечення характеризується показниками: плата за проїзд у міському транспорті; витрати на міський транспорт.

Показники забезпеченості житлом: загальна площа житлового фонду, площа на душу населення; рівень та динаміка оплати житлово-комунальних послуг.

Важливим результатом аналізу є виявлення частки та динаміки податків і обов'язкових платежів. За умови їх зростання зменшується безподатковий дохід, а це, у свою чергу, ускладнює процес заощаджень. Зростання частки витрат на обов'язкову оплату послуг не завжди свідчить про високий рівень споживання цих послуг. Таке явище може мати місце і за умови зростання різних тарифів за одночасного зменшення споживання послуг.

Споживання основних продуктів харчування визначається в кілограмах на душу населення за такими видами: м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, яйця (штук), риба та рибопродукти, цукор, олія, картопля, овочі та фрукти, хлібні продукти. Ці показники розраховуються в абсолютному, відсотковому співвідношенні та в динаміці. Якщо виявляється постійне зниження рівня споживання основних продуктів харчування, то це вказує на його неповноцінність та незбалансованість. Крім того, за міжнародними стандартами витрати на харчування в обсязі 50 % від доходів сім'ї та вище свідчать про низький рівень життя в країні.

Розрахунки природного приросту населення дозволяють виявити його позитивну або негативну динаміку. Якщо цей показник зростає, то це означає, що в країні має місце перевищення народжуваності над смертністю, тривалість життя висока. Але може виникнути і несприятливий процес депопуляції, який супроводжується, як правило, низьким показником середньої тривалості життя і свідчить про те, що внаслідок постійного перевищення смертності над народжуваністю природний приріст населення знижується.

Важливим показником рівня життя населення є частка витрат на соціальну сферу в державному бюджеті та стан соціальної інфраструктури. Зменшення частки цих витрат, особливо на охорону здоров'я та освіту, відкидає країну за рівнем інтелектуального потенціалу далеко назад. Коливання у темпах зміни кількості населення з вищою освітою впливає і на ринок праці, на якому коливатиметься пропозиція робочої сили та змінюватиметься її якість.

Використання вільного часу характеризується показниками: кількість закладів відпочинку, туризму, спорту; вартість путівок до туристичних, санаторно-курортних закладів; витрати на екскурсійне, культурно-масове обслуговування.

Крім зазначених показників за рекомендаціями ООН рівень життя характеризується показниками стану здоров'я нації, рівня освіти населення, зайнятості, житлових умов, соціального забезпечення тощо.

3. Методологія визначення індексу людського розвитку

Існують спроби розробити узагальнюючий показник рівня життя населення — індекс людського розвитку (ІЛР). Людський розвиток — це безперервний процес розширення можливостей вибору, які постійно змінюються. Серед різних можливостей вибору визначальними вважаються довге і здорове життя, здобуття освіти, доступ до засобів, що забезпечують гідний життєвий рівень. Ці три можливості є провідними для людського розвитку, всі інші підпорядковуються їм, є другорядними відносно них. Отже, рівень доходу виявляється важливою, але не єдиною складовою людського розвитку, і метою останнього є не лише постійне зростання доходів, а також збалансування зростаючих можливостей людини з використанням цих можливостей у різних сферах діяльності.

Для визначення ІЛР за методикою ООН рекомендується враховувати три показники: ВВП на душу населення, середню тривалість життя, рівень освіти населення старше 25 років. Ці показники по країні зіставляються з максимальними у світі аналогічними показниками.

Індекс людського розвитку (ІЛР) є простим середньоарифметичним індексів реального ВВП на душу населення ($I_{\text{ВВП/Н}}$), досягнутого рівня освіти ($I_{\text{осв}}$) та середньої тривалості життя ($I_{\text{тр.ж}}$):

$$I_{\text{ЛР}} = \frac{I_{\text{ВВП/Н}} + I_{\text{осв}} + I_{\text{тр.ж}}}{3} \quad (4)$$

Під час розрахунків індексу людського розвитку визначається також гендерний показник, який враховує соціально-економічну нерівність у становищі чоловіків і жінок у країні. Це так звані *гендерні відмінності*. Якщо така нерівність має місце, то розрахунки зазначених вище індексів здійснюються окремо для чоловіків і жінок, що приводить до зниження індексу гендерного розвитку (ІГР) порівняно з індексом людського розвитку (ІЛР < ІГР). Якщо ж відмічається гендерна рівність, то ці індекси майже однакові.

Фахівці Ради з вивчення продуктивних сил України НАНУ та Державного комітету статистики запропонували національну методику визначення ІЛР. За цією методикою ІЛР охоплює дев'ять показників, які характеризують:

- 1) демографічну ситуацію в країні та в регіонах:
 - кількість населення; міське, сільське населення;
 - природний щорічний приріст (скорочення) населення;
 - очікувану тривалість життя при народженні;
 - індекс очікуваної тривалості життя;

- демографічне навантаження населення працездатного віку (%) — це відношення кількості населення у віці 0—15 років та пенсійного віку до населення у працездатному віці;

- інше;

2) стан ринку праці:

- рівень зайнятості та безробіття;

- жіночу робочу силу;

- частку безробітних жінок;

- середню заробітну плату жінок у відсотках до зарплати чоловіків (у держсекторі);

- інше;

3) рівень життя населення:

- ВВП на душу населення;

- індекс споживчих цін;

- децильний коефіцієнт диференціації доходів;

- кількість куплених радіоприймачів, телевізорів на 1000 жителів;

- кількість телефонів на 100 помешкань;

- інше;

4) житлові умови:

- загальну площу житлового фонду;

- житлову площу на душу населення;

- рівень та динаміка оплати житлово-комунальних послуг;

- інше;

5) охорону здоров'я та рівень здоров'я населення:

- державні витрати на охорону здоров'я у відсотках до ВВП;

- кількість населення в розрахунку на одного лікаря;

- материнську смертність на 1000 живонароджених;

- споживання алкогольних та тютюнових виробів на душу населення;

- інше;

6) рівень освіти:

- державні витрати на освіту у відсотках до ВВП;

- рівень грамотності дорослого населення;

- індекс досягнутого рівня освіти — середньої, неповної вищої, вищої;

- сукупну частку учнів — частку осіб, які навчаються у закладах освіти серед населення відповідної вікової групи;

- приймання до вищої школи (у т. ч. на стаціонар) — частка осіб, які вступили до вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації (I—IV) серед населення віком 15—18 років;

- інше;

7) соціальне середовище:

- щорічне відвідування закладів культури та мистецтва на одного жителя;

- разовий тираж газет на 100 жителів;

- видання книжок (одиниць на 100 тис. населення);

- криміногенну ситуацію: кількість осіб, які загинули внаслідок злочинів; частка підлітків серед злочинців; злочинність, пов'язана з наркотичними засобами (на 100 тис. населення); самогубства на 100 тис. населення;

- інше;

8) фінансування основних галузей, які забезпечують людський розвиток;

9) екологічну ситуацію:

- викиди шкідливих речовин у навколишнє середовище;

- інше.

Крім індексу людського розвитку, в практиці аналізу застосовують поняття добробуту, компонентами якого є: незалежна демократична держава; високий рівень освіти, охорони здоров'я, розвитку науки; інтелектуалізація праці; доступні ціни; високопродуктивна праця та її висока оплата; нормальні житлові умови; забезпечення культурних потреб; чисте довкілля. Добробут має нижчу та вищу межі. Нижчий рівень добробуту характеризується недостатнім забезпеченням населення матеріальними благами й послугами. На вищому рівні на перше місце виходять духовні блага, наука, культура.

4. Прожитковий мінімум

Прожитковий мінімум визначається вартістю так званого *споживчого кошика*. Останній розраховується виходячи з мінімально припустимих нормативів споживання найважливіших благ та послуг. Такі нормативи споживання встановлюються, як правило, за фактичною структурою витрат 10 % найменш забезпечених верств населення.

У світовій практиці застосовують нормативний та статистичний методи розрахунку прожиткового мінімуму. Нормативний метод заснований на науково обґрунтованих нормативах мінімального споживання товарів і послуг, необхідних лише для відтворення продуктивних сил. Статистичний метод ґрунтується на даних реального мінімального споживання населенням матеріальних благ.

Прожитковий мінімум доповнюється показниками фізіологічного та соціального мінімуму, які визначають його верхню і нижню межі. Фізіологічний мінімум орієнтований тільки на задоволення фізіологічних потреб людини. Соціальний мінімум, або показник мінімального достатку, крім мінімальних норм задоволення фізіологічних потреб включає також мінімальні духовні та соціальні потреби, отже, задовольняє більш високий рівень потреб сім'ї. Мінімальний споживчий бюджет, який забезпечує основні фізіологічні та соціально-культурні потреби людини на суспільно-необхідному рівні, окреслює верхню межу малозабезпеченості або прожиткового мінімуму. Нижня межа малозабезпеченості означає можливість задоволення лише необхідних фізіологічних потреб (збігається з фізіологічним мінімумом).

Аналізується також співвідношення рівня заробітної плати та прожиткового мінімуму в динаміці. Мінімальна заробітна плата повинна встановлюватись у розмірі не нижче за офіційно визначений прожитковий мінімум. За методикою ЄЕТ (Європейське економічне товариство) до низькооплачуваних відносяться ті, чия заробітна плата становить $2/3$ і нижче від середнього рівня в країні.

Крім визначення прожиткового мінімуму до аналізу входить встановлення рівня маргінальності — частки населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, тобто тих, хто перебуває за межею бідності. Рівень маргінальності розглядається як потенційна база міжгалузевого переливу робочої сили та міграційних процесів.

Виникнення бідності пояснюється, як правило, економічними причинами: високим рівнем безробіття, низьким рівнем оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованістю по виплатах заробітної плати. Але крім безпосередніх причин бідності науковці розглядають також інші причини. Це, зокрема, несправедливий розподіл доходів, суттєва диференціація доходів по окремих групах населення, значне скорочення попиту на вітчизняні товари, спад виробництва внаслідок низької конкурентоспроможності продукції, зростання тінізації економіки, значна міжгалузева диференціація заробітної плати[1].

Основним методом визначення межі бідності є статистичний. Межа бідності в країнах ЄЕТ становить приблизно 50 % від середнього доходу на одну людину, або до бідних відносять 10 % населення з найнижчим рівнем доходу.

ООН наголошує на чотирьох основних проявах бідності[2]:

- коротка тривалість життя;
- низька професійно-освітня підготовка;
- відсутність необхідної бази для нормального життя — чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування;
- ізольованість від суспільного життя.

Методика аналізу показників бідності включає три етапи:

- “ визначення масштабів бідності в країні;
- “ розрахунки ступеня розшарування серед бідного населення;
- “ оцінка показників бідності в регіонах.

Ці розрахунки здійснюються за даними Держкомстату.

На скільки треба збільшити доходи, щоби підняти рівень життя тих, хто перебуває за межею бідності, показує показник дефіциту доходів. Його розраховують у відсотках до ВВП [5, с. 102].

В Указі Президента України «Про стратегію подолання бідності» від 15 серпня 2001 р. визначені основні поняття, які використовуються під час аналізу рівня бідності населення: бідність, межа бідності, рівень бідності, глибина бідності, крайня форма бідності, опікуваний державою дохід. Так, межа бідності характеризується рівнем доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб людини. Рівень бідності означає

частку сімей, у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності. Глибина бідності вимірюється відхиленням величини доходів від визначеної межі бідності.

Верстви населення, які перебувають нижче межі прожиткового мінімуму, потребують соціального захисту.

В умовах високої інфляції необхідно співвідносити фіксовані доходи населення та зростання індексу вартості життя. Для цього існують три способи:

- адаптація (пристосування до умов);
- компенсація;
- індексація (найбільш поширений спосіб).

Вирізняють очікувану та ретроспективну індексацію доходів населення. Очікувана індексація передбачає підвищення доходів з урахуванням прогнозованого зростання цін. Ретроспективна індексація здійснюється відповідно до зростання цін за минулий період. У світовій практиці більш поширена ретроспективна індексація, яка здійснюється через фіксовані проміжки часу (3—6 місяців) або за шкалою заробітної плати автоматично зі зміною цін. Але в будь-якому разі доходи індексуються тільки тоді, коли відбувається лише інфляційне зростання цін, загальноприйнято — споживчих.

Загалом середній рівень компенсації втрат від інфляції зазвичай становить 40—50 %, що певною мірою стимулює подальшу інфляцію.

Тема 4. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку

Індикатори соціального розвитку

Об'єктивна взаємозалежність технічних, економічних та соціальних факторів у розвитку регіонів потребує розробки оптимальної системи показників. Різноманітність визначень систем показників є наслідком різних підходів до соціальних досліджень.

Американські соціологи досліджують соціальні показники мети і результатів, французькі фахівці – соціальні показники ресурсів та результатів, залишаючи осторонь питання про цілі. Вітчизняні соціологи будують системи показників, включаючи в них показники цілей, ресурсів, соціальних механізмів та результатів. Формуючи систему показників, слід пам'ятати, що вона повинна мати такі характеристики:

- інтегральний характер показників, що пов'язує різні сфери та рівні соціального розвитку;
- фіксувати плановані й фактичні результати, а не проміжні стани суспільного розвитку;
- мати внутрішню структурованість характеру показників, що пов'язують ступінь розвитку економічних і соціальних результатів;
- здатність до фіксації не тільки кількісних змін, а й якісних станів.

Тож розробникам проекту важливо вибрати систему соціальних індикаторів, які дозволяють визначити нормативний стан проекту (соціальний аспект), а також мати змогу відстежувати динаміку розвитку та обслуговування проекту. Побудова системи індикаторів соціального розвитку має ґрунтуватися на принципі кількісної оцінки процесів розвитку нації та народностей. Пропонуємо систему показників, визначення котрих необхідне для соціального проектування.

Соціальний аналіз передбачає не лише фіксацію існуючого рівня, а й прогнозування зміни показників під впливом проекту. Однак слід обережно ставитись до проектування соціальних показників, оскільки багато з них мають тісний взаємозв'язок. Так, зміна вікової структури населення спричиниться і до трансформації суспільного й майнового статусу, змін у житлових потребах та соціальних послугах. Прогнози соціального середовища мають враховувати весь спектр можливих впливів, а не лише змін, зумовлених реалізацією проектів. Різнобічний аналіз цих показників дає можливість визначати зрушення, що відбуваються в соціальному розвитку при реалізації проекту.

Результати прогнозування майбутньої соціальної поведінки ще менш певні, ніж прогнозування економічної поведінки, а розробка ефективних організаційних структур і підходів, покликаних змінити соціальну поведінку, є ще складнішим завданням. Утім, соціальний аналіз здатен підвищити якість

прогнозів проекту, користуючись даними порівнянних проектів і ґрунтуючись на підготовці й великому досвіді аналітиків.

Індикатори, що використовуються в соціальному аналізі:

8. Демографія. Чисельність населення, динаміка зміни чисельності населення, густота (кількість жителів на 1 кв.км), урбанізованість (питома вага населення, що проживає в містах), вікові й етнічні пропорції співвідношення статей по вікових групах, структура сімей.

9. Зайнятість. Чисельність працездатного населення, рівень безробіття, структура робочої сили за віковою та статевою ознаками, плинність кадрів по професійних групах, наявність вакансій по різних професійних групах, по змісту праці, пропозиція робочої сили по тих самих групах.

10. Соціальна структура. Освітня структура населення, кількість студентів на 1 тис. населення, кількість осіб з вищою освітою, чисельність науковців, професійна структура населення, кількість працівників, зайнятих у матеріальному та нематеріальному виробництві структура населення за майновим статусом.

11. Житлові умови. Питома вага сімей, що проживають у власних оселях; частка населення, що проживає у власних квартирах; величина житлової площі, що припадає на одну особу.

12. Громадське життя. Наявність громадських організацій (ділових, професійних, етнічних, релігійних, політичних); участь населення в цих організаціях; рівень суспільних проблем, що порушуються локальними засобами масової інформації; про грами (кількість, масштаб), ініційовані громадськими організаціями.

13. Охорона здоров'я. Кількість лікарів у розрахунку на 1 тис. населення, кількість лікарняних ліжок на 1 тис. населення, величина дитячої смертності, величина коштів, що виділяються на охорону здоров'я з бюджету в розрахунку на одного жителя.

14. Злочинність, алкоголізм, наркоманія. Кількість вчинених злочинів, у т.ч. за ступенем тяжкості кількість осіб, засуджених за вчинення злочинів кількість осіб, що страждають на алкогольну залежність кількість наркоманів.

Розробники проектів нерідко безпідставно вважають, що розвиток подій ітиме за оптимістичним сценарієм, виходячи і: завищених оцінок зацікавленості місцевого населення в проекті, зумовлених розумінням потреби в ньому, наявних для реалізації проекту ресурсів, економічних і соціальних стимулів реалізації, а також прогнозів темпів змін соціальних умов.

Отже, соціальний аналіз може сприяти більш ефективній розробці та реалізації проекту завдяки обізнаності з інтересами населення регіонів.

2. Соціально-економічні індикатори рівня життя населення

Рівень життя населення визначається як сукупність умов життя відповідно до досягнутого рівня економічного розвитку країни.

Аналіз рівня життя населення охоплює три аспекти:

- зіставлення соціально-економічних індикаторів у динаміці з попередніми роками;
- зіставлення соціально-економічних індикаторів з науковими нормами;
- зіставлення з іншими країнами.

Соціально-економічні індикатори рівня життя населення можна розглядати як узагальнюючі, що відображують сумарне споживання і можливості такого споживання, та як відносні, що характеризують окремі сторони добробуту населення. Типовими узагальнюючими показниками є рівень і динаміка номінальних та реальних доходів населення, загальний обсяг споживання населенням благ і послуг. Особливість цих показників полягає у тому, що вони відображують не тільки абсолютні зміни в рівні життя населення, а також і відносну динаміку в розрахунку на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів. Друга група показників визначається тільки у відносному виразі: споживання основних продуктів харчування, інших споживчих товарів, забезпеченість послугами охорони здоров'я, освіти, транспортними, житлово-комунальними тощо на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів.

До основних соціально-економічних індикаторів рівня життя населення належать:

- 1) обсяг реального ВВП на душу населення;
- 2) грошові доходи та витрати населення;
- 3) реальна заробітна плата;
- 4) споживання основних продуктів харчування на душу населення;
- 5) природний приріст населення та середня тривалість життя;
- 6) частка витрат бюджету на розвиток соціальної сфери;
- 7) використання вільного часу.

Рівень реального ВВП на душу населення в країні дозволяє робити зіставлення з іншими країнами та виявити, до високо- чи слаборозвинутих країн вона належить. Якщо країна за цим показником належить до слаборозвинутих і в ній висока частка населення пенсійного віку, то це ускладнює проблему фінансування соціальних виплат зазначеної категорії населення.

Грошові доходи і витрати населення відображуються у відповідному балансі та аналізуються за своєю структурою і динамікою по роках.

Доходи, як правило, визначаються сумою грошових коштів, одержаних за певний проміжок часу. Основою доходів населення є грошові доходи у вигляді заробітної плати; від власності — доходи фізичних осіб—суб'єктів підприємницької діяльності; відсотків по внесках; соціальних трансфертів. Доходи у матеріальній формі для аналізу і зіставлень переводяться у вартісну.

Вирізняють номінальні та реальні доходи населення. Номінальні доходи характеризують обсяг грошових доходів незалежно від темпів інфляції та оподаткування. Реальні доходи враховують зміну споживчих цін і тарифів, а також витрати на податки та інші обов'язкові платежі і спрямовуються на особисте споживання і заощадження.

Оскільки зіставлення в динаміці можливі тільки за реальними показниками, значення номінальних доходів переводяться у реальні за допомогою індексу споживчих цін (*CPI*) — індексу Ласпейреса. Останній називають також індексом вартості життя, тому що він характеризує вплив коливання споживчих цін на рівень життя населення і розраховується за коливанням цін певного фіксованого набору товарів і послуг, що споживає середній житель країни. Підвищення цін призводить до погіршення структури та якості споживання населення. Тому в деяких країнах ставки заробітної плати прив'язують до зміни індексів вартості життя.

Заробітну плату також вирізняють як номінальну та реальну. Купівельну спроможність населення характеризує реальна заробітна плата, яка визначається співвідношенням номінальної, зменшеної на особисті податки і обов'язкові платежі, та індексу споживчих цін:

$$W_p = \frac{W_n - T_p - P_{об}}{CPI}, \quad (1)$$

де W_p , W_n — реальна та номінальна зарплата; T_p — особисті податки; $P_{об}$ — платежі обов'язкові; CPI — індекс споживчих цін — індекс Ласпейреса.

Низький платоспроможний попит населення на вітчизняні товари, який визначається реальною заробітною платою, є однією з причин стагнації. Його погравлення розглядається як стимулюючий чинник щодо відновлення економічного зростання.

Оскільки між реальною заробітною платою та інфляцією існує обернена залежність, то за умови зростання номінальної заробітної плати темпами, нижчими за темпи інфляції, реальна заробітна плата зменшуватиметься.

Аналізу також підлягає диференціація доходів населення за показниками:

- 1) коефіцієнт фондів характеризує, у скільки разів доходи 10 % найбагатшого населення перевищують доходи 10 % найбідніших;
- 2) децильний коефіцієнт диференціації показує, у скільки разів мінімальний дохід 10 % найбільш забезпечених верств населення перевищує максимальний дохід 10 % найменш забезпечених.

В економіках перехідного періоду відзначається зростаюча поляризація в реальних доходах населення, яка супроводжується зростанням бідності. Причинами такої поляризації є те, що джерелом доходів крім заробітної плати може бути ще й приватна власність. Існує також диференціація в доходах між регіонами, галузями, підприємствами різних форми власності.

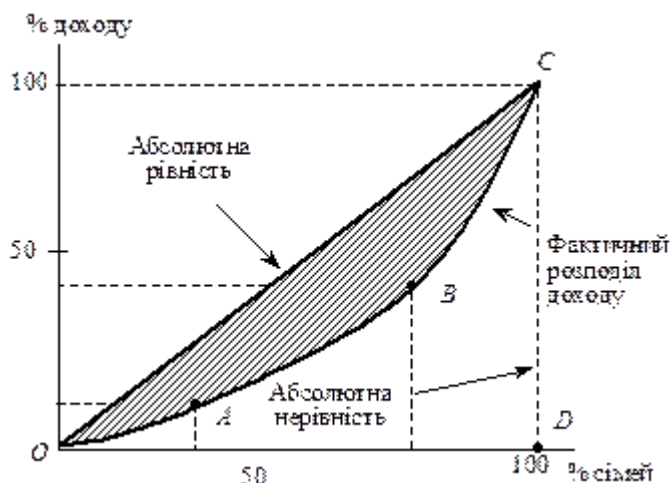

Рис.1. Крива Лоренца

Графічно диференціація доходів характеризується кривою Лоренца (рис. 1). Бісектриса OC характеризує абсолютну рівність у доходах, коли певний відсоток сімей одержує такий самий відсоток доходу. Лінія $OABC$ показує фактичний розподіл доходу, існуючу нерівність у доходах. Чим більше відхилення кривої Лоренца від бісектриси, тим більша нерівність у розподілі доходу. Рівень нерівності в розподілі доходу характеризує коефіцієнт Джині (k_G). Він розраховується як відношення заштрихованої площі $OABC$ (рис. 1) до площі трикутника ODC :

$$k_G = \frac{S_{OABC}}{S_{ODC}} \quad (2)$$

Чим значніша в суспільстві диференціація доходів, тим більше значення коефіцієнта Джині наближається до 1. За умови теоретичної абсолютної рівності в доходах коефіцієнт Джині дорівнює нулю.

Для аналізу ступеня диференціації доходів визначаються межа незабезпеченості та частка населення, що перебуває нижче за цю межу або має дохід більше середнього.

Слід зазначити, що основою розвитку економіки в будь-якій країні є наявність середнього класу — великої частки економічно активного населення з пристойним (а не середнім по країні) для сучасної людини рівнем матеріального забезпечення, якого досягають власною високооплачуваною працею. Тобто у світі належність до середнього класу визначається не обсягом приватної власності, а рівнем грошових доходів та можливістю їх заробляти. У розвинутих країнах саме середній клас є опорою ринкових соціально-економічних перетворень, одним із чинників соціально-економічної та політичної стабільності суспільства. Представники середнього класу стимулюють споживчий попит, є основними платниками податків, мають досить вагомий голос у вирішенні політичних та економічних питань, усвідомлюють свої соціально-економічні інтереси та активно діють заради їх реалізації. У свою чергу, соціально-економічні перетворення повинні бути підпорядковані інтересам середнього класу.

Зазначимо, що за критеріями бідності, прийнятими ООН, до категорії бідних (яких не можна відносити до середнього класу), належать ті, хто мають на проживання 1—2 долари на добу. За цими ж критеріями 50 % сімейного бюджету на харчування витрачають найбільш зубожілі верстви населення. Отже, за цими ознаками можна сказати, що в Україні середній клас лише створюється.

Витрати населення визначаються як його кінцеве споживання й аналізуються за такими складовими:

- обсяг та структура витрат на купівлю продуктів харчування і споживчих промислових товарів;
- витрати на оплату послуг;
- податки, обов'язкові платежі та добровільні внески;
- приріст заощаджень у вкладах за придбання цінних паперів.

Витрати на споживання продуктів харчування та промислових товарів залежать від купівельної спроможності населення, яка визначається, як зазначалось вище, реальною заробітною платою, а також рівнем заощаджень і освіти.

Для аналізу використовується показник «місткість споживчого ринку» (O_c):

$$O_c = Q_c + Z_c + M_c + X_c. \quad (3)$$

де Q_c — обсяг виробництва споживчих товарів; Z_c — залишки товарних запасів; M_c — обсяг імпорту споживчих товарів; X_c — обсяг експорту споживчих товарів.

Потенційна місткість споживчого ринку — це здатність його суб'єктів купити (спожити) товари. Реальна місткість відхиляється від потенційної, характеризує обсяг фактичної реалізації товарів і визначається особистими і суспільними потребами.

Витрати на оплату послуг (охорони здоров'я, освіти, транспортних, житлово-комунальних) значною мірою залежать від платності, пільговості або безоплатності цих послуг. Отже, розвиток самої соціальної сфери впливає на рівень життя населення. У зв'язку з цим доцільно ознайомитися з показниками, які характеризують рівень розвитку соціальної сфери.

Показники рівня розвитку охорони здоров'я: кількість і структура медичних закладів, кількість лікарів, рівень захворюваності — кількість днів непрацездатності, показники інвалідності та виробничого травматизму.

До показників рівня розвитку освіти належать: кількість закладів освіти (дошкільних, початкових, середніх, вищих); кількість навчальних закладів за формами власності (державні, приватні, муніципальні); кількість учнів та студентів у навчальних закладах за їх видами та формами власності; матеріальна база закладів освіти; витрати на утримання дітей у дошкільних та шкільних навчальних закладах.

Показники рівня розвитку культури: середній термін навчання однієї особи віком від 25 років (узагальнюючий показник, прийнятий у світовій практиці); кількість закладів культури за типами (бібліотеки, музеї, театри, кінотеатри); сума коштів, спрямованих на розвиток культури тощо.

Транспортне забезпечення характеризується показниками: плата за проїзд у міському транспорті; витрати на міський транспорт.

Показники забезпеченості житлом: загальна площа житлового фонду, площа на душу населення; рівень та динаміка оплати житлово-комунальних послуг.

Важливим результатом аналізу є виявлення частки та динаміки податків і обов'язкових платежів. За умови їх зростання зменшується безподатковий дохід, а це, у свою чергу, ускладнює процес заощаджень. Зростання частки витрат на обов'язкову оплату послуг не завжди свідчить про високий рівень споживання цих послуг. Таке явище може мати місце і за умови зростання різних тарифів за одночасного зменшення споживання послуг.

Споживання основних продуктів харчування визначається в кілограмах на душу населення за такими видами: м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, яйця (штук), риба та рибопродукти, цукор, олія, картопля, овочі та фрукти, хлібні продукти. Ці показники розраховуються в абсолютному, відсотковому співвідношенні та в динаміці. Якщо виявляється постійне зниження рівня споживання основних продуктів харчування, то це вказує на його неповноцінність та незбалансованість. Крім того, за міжнародними стандартами витрати на харчування в обсязі 50 % від доходів сім'ї та вище свідчать про низький рівень життя в країні.

Розрахунки природного приросту населення дозволяють виявити його позитивну або негативну динаміку. Якщо цей показник зростає, то це означає, що в країні має місце перевищення народжуваності над смертністю, тривалість життя висока. Але може виникнути і несприятливий процес депопуляції, який супроводжується, як правило, низьким показником середньої тривалості життя і свідчить про те, що внаслідок постійного перевищення смертності над народжуваністю природний приріст населення знижується.

Важливим показником рівня життя населення є частка витрат на соціальну сферу в державному бюджеті та стан соціальної інфраструктури. Зменшення частки цих витрат, особливо на охорону здоров'я та освіту, відкидає країну за рівнем інтелектуального потенціалу далеко назад. Коливання у темпах зміни кількості населення з вищою освітою впливає і на ринок праці, на якому коливатиметься пропозиція робочої сили та змінюватиметься її якість.

Використання вільного часу характеризується показниками: кількість закладів відпочинку, туризму, спорту; вартість путівок до туристичних, санаторно-курортних закладів; витрати на екскурсійне, культурно-масове обслуговування.

Крім зазначених показників за рекомендаціями ООН рівень життя характеризується показниками стану здоров'я нації, рівня освіти населення, зайнятості, житлових умов, соціального забезпечення тощо.

3. Методологія визначення індексу людського розвитку

Існують спроби розробити узагальнюючий показник рівня життя населення — індекс людського розвитку (ІЛР). Людський розвиток — це безперервний процес розширення можливостей вибору, які постійно змінюються. Серед різних можливостей вибору визначальними вважаються довге і здорове життя, здобуття освіти, доступ до засобів, що забезпечують гідний життєвий рівень. Ці три можливості є провідними для людського розвитку, всі інші підпорядковуються їм, є другорядними відносно них. Отже, рівень доходу виявляється важливою, але не єдиною складовою людського розвитку, і метою останнього є не лише постійне зростання доходів, а також збалансування зростаючих можливостей людини з використанням цих можливостей у різних сферах діяльності.

Для визначення ІЛР за методикою ООН рекомендується враховувати три показники: ВВП на душу населення, середню тривалість життя, рівень освіти населення старше 25 років. Ці показники по країні зіставляються з максимальними у світі аналогічними показниками.

Індекс людського розвитку (ІЛР) є простим середньоарифметичним індексів реального ВВП на душу населення ($I_{\text{ВВП/Н}}$), досягнутого рівня освіти ($I_{\text{осв}}$) та середньої тривалості життя ($I_{\text{тр.ж}}$):

$$I_{\text{ЛР}} = \frac{I_{\text{ВВП/Н}} + I_{\text{осв}} + I_{\text{тр.ж}}}{3} \quad (4)$$

Під час розрахунків індексу людського розвитку визначається також гендерний показник, який враховує соціально-економічну нерівність у становищі чоловіків і жінок у країні. Це так звані *гендерні відмінності*. Якщо така нерівність має місце, то розрахунки зазначених вище індексів здійснюються окремо для чоловіків і жінок, що приводить до зниження індексу гендерного розвитку (ІГР) порівняно з індексом людського розвитку (ІЛР < ІГР). Якщо ж відмічається гендерна рівність, то ці індекси майже однакові.

Фахівці Ради з вивчення продуктивних сил України НАНУ та Державного комітету статистики запропонували національну методикою визначення ІЛР. За цією методикою ІЛР охоплює дев'ять показників, які характеризують:

- 1) демографічну ситуацію в країні та в регіонах:
 - кількість населення; міське, сільське населення;
 - природний щорічний приріст (скорочення) населення;
 - очікувану тривалість життя при народженні;
 - індекс очікуваної тривалості життя;

- демографічне навантаження населення працездатного віку (%) — це відношення кількості населення у віці 0—15 років та пенсійного віку до населення у працездатному віці;

- інше;

2) стан ринку праці:

- рівень зайнятості та безробіття;

- жіночу робочу силу;

- частку безробітних жінок;

- середню заробітну плату жінок у відсотках до зарплати чоловіків (у держсекторі);

- інше;

3) рівень життя населення:

- ВВП на душу населення;

- індекс споживчих цін;

- децильний коефіцієнт диференціації доходів;

- кількість куплених радіоприймачів, телевізорів на 1000 жителів;

- кількість телефонів на 100 помешкань;

- інше;

4) житлові умови:

- загальну площу житлового фонду;

- житлову площу на душу населення;

- рівень та динаміка оплати житлово-комунальних послуг;

- інше;

5) охорону здоров'я та рівень здоров'я населення:

- державні витрати на охорону здоров'я у відсотках до ВВП;

- кількість населення в розрахунку на одного лікаря;

- материнську смертність на 1000 живонароджених;

- споживання алкогольних та тютюнових виробів на душу населення;

- інше;

6) рівень освіти:

- державні витрати на освіту у відсотках до ВВП;

- рівень грамотності дорослого населення;

- індекс досягнутого рівня освіти — середньої, неповної вищої, вищої;

- сукупну частку учнів — частку осіб, які навчаються у закладах освіти серед населення відповідної вікової групи;

- приймання до вищої школи (у т. ч. на стаціонар) — частка осіб, які вступили до вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації (I—IV) серед населення віком 15—18 років;

- інше;

7) соціальне середовище:

- щорічне відвідування закладів культури та мистецтва на одного жителя;

- разовий тираж газет на 100 жителів;

- видання книжок (одиниць на 100 тис. населення);

- криміногенну ситуацію: кількість осіб, які загинули внаслідок злочинів; частка підлітків серед злочинців; злочинність, пов'язана з наркотичними засобами (на 100 тис. населення); самогубства на 100 тис. населення;

- інше;

8) фінансування основних галузей, які забезпечують людський розвиток;

9) екологічну ситуацію:

- викиди шкідливих речовин у навколишнє середовище;

- інше.

Крім індексу людського розвитку, в практиці аналізу застосовують поняття добробуту, компонентами якого є: незалежна демократична держава; високий рівень освіти, охорони здоров'я, розвитку науки; інтелектуалізація праці; доступні ціни; високопродуктивна праця та її висока оплата; нормальні житлові умови; забезпечення культурних потреб; чисте довкілля. Добробут має нижчу та вищу межі. Нижчий рівень добробуту характеризується недостатнім забезпеченням населення матеріальними благами й послугами. На вищому рівні на перше місце виходять духовні блага, наука, культура.

4. Прожитковий мінімум

Прожитковий мінімум визначається вартістю так званого *споживчого кошика*. Останній розраховується виходячи з мінімально припустимих нормативів споживання найважливіших благ та послуг. Такі нормативи споживання встановлюються, як правило, за фактичною структурою витрат 10 % найменш забезпечених верств населення.

У світовій практиці застосовують нормативний та статистичний методи розрахунку прожиткового мінімуму. Нормативний метод заснований на науково обґрунтованих нормативах мінімального споживання товарів і послуг, необхідних лише для відтворення продуктивних сил. Статистичний метод ґрунтується на даних реального мінімального споживання населенням матеріальних благ.

Прожитковий мінімум доповнюється показниками фізіологічного та соціального мінімуму, які визначають його верхню і нижню межі. Фізіологічний мінімум орієнтований тільки на задоволення фізіологічних потреб людини. Соціальний мінімум, або показник мінімального достатку, крім мінімальних норм задоволення фізіологічних потреб включає також мінімальні духовні та соціальні потреби, отже, задовольняє більш високий рівень потреб сім'ї. Мінімальний споживчий бюджет, який забезпечує основні фізіологічні та соціально-культурні потреби людини на суспільно-необхідному рівні, окреслює верхню межу малозабезпеченості або прожиткового мінімуму. Нижня межа малозабезпеченості означає можливість задоволення лише необхідних фізіологічних потреб (збігається з фізіологічним мінімумом).

Аналізується також співвідношення рівня заробітної плати та прожиткового мінімуму в динаміці. Мінімальна заробітна плата повинна встановлюватись у розмірі не нижче за офіційно визначений прожитковий мінімум. За методикою ЄЕТ (Європейське економічне товариство) до низькооплачуваних відносяться ті, чия заробітна плата становить $2/3$ і нижче від середнього рівня в країні.

Крім визначення прожиткового мінімуму до аналізу входить встановлення рівня маргінальності — частки населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, тобто тих, хто перебуває за межею бідності. Рівень маргінальності розглядається як потенційна база міжгалузевого переливу робочої сили та міграційних процесів.

Виникнення бідності пояснюється, як правило, економічними причинами: високим рівнем безробіття, низьким рівнем оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованістю по виплатах заробітної плати. Але крім безпосередніх причин бідності науковці розглядають також інші причини. Це, зокрема, несправедливий розподіл доходів, суттєва диференціація доходів по окремих групах населення, значне скорочення попиту на вітчизняні товари, спад виробництва внаслідок низької конкурентоспроможності продукції, зростання тінізації економіки, значна міжгалузева диференціація заробітної плати[1].

Основним методом визначення межі бідності є статистичний. Межа бідності в країнах ЄЕТ становить приблизно 50 % від середнього доходу на одну людину, або до бідних відносять 10 % населення з найнижчим рівнем доходу.

ООН наголошує на чотирьох основних проявах бідності[2]:

- коротка тривалість життя;
- низька професійно-освітня підготовка;
- відсутність необхідної бази для нормального життя — чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування;
- ізольованість від суспільного життя.

Методика аналізу показників бідності включає три етапи:

- “ визначення масштабів бідності в країні;
- “ розрахунки ступеня розшарування серед бідного населення;
- “ оцінка показників бідності в регіонах.

Ці розрахунки здійснюються за даними Держкомстату.

На скільки треба збільшити доходи, щоби підняти рівень життя тих, хто перебуває за межею бідності, показує показник дефіциту доходів. Його розраховують у відсотках до ВВП [5, с. 102].

В Указі Президента України «Про стратегію подолання бідності» від 15 серпня 2001 р. визначені основні поняття, які використовуються під час аналізу рівня бідності населення: бідність, межа бідності, рівень бідності, глибина бідності, крайня форма бідності, опікуваний державою дохід. Так, межа бідності характеризується рівнем доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб людини. Рівень бідності означає

частку сімей, у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності. Глибина бідності вимірюється відхиленням величини доходів від визначеної межі бідності.

Верстви населення, які перебувають нижче межі прожиткового мінімуму, потребують соціального захисту.

В умовах високої інфляції необхідно співвідносити фіксовані доходи населення та зростання індексу вартості життя. Для цього існують три способи:

- адаптація (пристосування до умов);
- компенсація;
- індексація (найбільш поширений спосіб).

Вирізняють очікувану та ретроспективну індексацію доходів населення. Очікувана індексація передбачає підвищення доходів з урахуванням прогнозованого зростання цін. Ретроспективна індексація здійснюється відповідно до зростання цін за минулий період. У світовій практиці більш поширена ретроспективна індексація, яка здійснюється через фіксовані проміжки часу (3—6 місяців) або за шкалою заробітної плати автоматично зі зміною цін. Але в будь-якому разі доходи індексуються тільки тоді, коли відбувається лише інфляційне зростання цін, загальноприйнято — споживчих.

Загалом середній рівень компенсації втрат від інфляції зазвичай становить 40—50 %, що певною мірою стимулює подальшу інфляцію.

Тема 5. Проблемні питання формування єдиного гуманітарного простору в Україні

Гуманітарний розвиток та гуманітарна політика. Сутність гуманітарного розвитку. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики країни. Гуманітарний аудит та розробка і реалізації державних програм у гуманітарній сфері. Формування національної свідомості Феномен української ідентичності. Поняття міжетнічної взаємодії. Спільне минуле – спільне майбутнє. Духовна єдність поліконфесійної країни. Вплив засобів масової інформації на формування національної свідомості. Моделі міжетнічної взаємодії в українському суспільстві Теоретико-методологічні підходи до дослідження міжетнічної взаємодії. Міжетнічна взаємодія на прикладі поліетнічного міста. Моделі міжетнічної взаємодії в поліетнічному місті.

Гуманітарний розвиток

Основною рушійною силою сучасного цивілізаційного процесу є гуманітарні чинники – освіта, наука, культура, здоров'я, особистісні якості, цінності та світоглядна система людини і громадянина.

Сьогодні відставання за ступенем гуманітарного розвитку є набагато критичнішим фактором для майбутнього країни, ніж відставання в будь-якій іншій сфері. Гуманітарна сфера лише на перший погляд здається чимось похідним, а то й другорядним. Насправді ж вона є визначальною сферою людського буття. Розвиток економіки, державного будівництва, позитивних політичних процесів тощо стає в принципі неможливим, якщо життєвий рівень населення, його відтворення, стан здоров'я, освітній, культурний та моральний потенціал сягають нижче певної межі. Із цим слід рахуватися й робити все можливе, аби запобігти негативному розвитку подій. У суспільстві назріло розуміння важливості й невідкладності прийняття ґрунтовної концепції гуманітарного розвитку, яка б виважено узгоджувала існуючі потреби з наявними можливостями.

Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей. Цей принцип, проголошений Конституцією України, має стати основним для визначення стратегії гуманітарного розвитку України, а головною ідеєю Концепції має бути підхід, який пропонує інтеграцію в єдину систему всіх гуманітарних чинників розвитку суспільства та становлення їх як факторів інтеграції та консолідації українського суспільства.

Метою Концепції гуманітарного розвитку є визначення принципів та пріоритетів, обґрунтування соціально-економічних та соціокультурних засад гуманітарного розвитку України як необхідної передумови реалізації потенціалу кожного її громадянина, забезпечення конкурентоспроможності держави і нації в сучасному світі.

Основні розділи концепції відповідно до головних складових гуманітарної сфери (у вузькому значенні поняття "гуманітарна сфера")

Виходячи з свого європейського вибору, Україна започатковує процес змін, поділяючи основні ідеї і принципи Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, покладаючи в основу свого подальшого розвитку інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, з суспільством і природою.

Гуманітарний розвиток – це модель розвитку, орієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму в цілому, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації.

У політичному вимірі перехід до гуманітарного розвитку передбачає досягнення найвищих ступенів свободи особистості і водночас її готовність брати відповідальність за себе, свою родину, місцеву громаду і країну.

В економічному вимірі гуманітарний розвиток означає постійне зростання частки інтелектуального продукту у національному продукті, утвердження інноваційності в якості домінуючої моделі економічної поведінки.

У соціальному вимірі гуманітарний розвиток означає створення для людини, як головного національного ресурсу, умов реалізації всіх її можливостей. Виходячи з такого підходу має формуватися політика можливостей в освіті, професійній реалізації, адресність охорони здоров'я і соціального захисту,

Концепція спирається на ідеї і принципи Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, узгоджена з діючими державними та відомчими програмами і законодавчими актами в сфері гуманітарного розвитку.

Основними принципами гуманітарного розвитку України є:

- людиноцентризм як система поглядів, яка визначає розкриття можливостей людини в якості критерію оцінки ефективності держави та зрілості суспільних інститутів, визнає невід'ємне право кожної людини на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх її здібностей;

- забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина, в тому числі гендерної рівності, встановлення гарантій рівності громадян перед законом;

- встановлення рівних можливостей для гармонійного розвитку людини, забезпечення справедливості, гарантування належної якості життя незалежно від статі, віросповідання, етнічної належності, регіону проживання;

- надання можливостей для підвищення соціального статусу особистості, в тому числі шляхом вдосконалення її освітнього рівня та професійно-кваліфікаційних характеристик;

- розширення простору свободи, утвердження людської гідності, розкриття комунікативного потенціалу української культури як триєдиний спосіб формування національної ідентичності та соціалізації людини;

- розвиток та якнайповніше використання культурних надбань нації у багатогранності зв'язків з іншими національними культурами, відкритість для міжкультурної взаємодії з метою забезпечення належного місця України у європейському і глобальному гуманітарному просторі;

- взаємодія між державою та громадянським суспільством, бізнесом та владою з метою створення необхідних соціально-економічних умов для підвищення якості життя населення, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод.

Національні пріоритети гуманітарного розвитку України зорієнтовані на формування сучасної конкурентоспроможної нації.

Їх реалізація передбачає:

- формування нової якості життя громадян України шляхом створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, реалізації нею всіх своїх професійних можливостей, досягнення високих соціальних стандартів, впровадження пріоритетів здорового способу життя, гармонізації людського і природного середовища, підтримки сім'ї та сприяння народжуваності;

- формування суспільства знань, де знання та можливості їх практичного застосування стануть важливим засобом самореалізації і розвитку особистості та ключовими чинниками прискореного розвитку держави і суспільства;

- соціальну активність громадян, формування розвиненого громадянського суспільства;

- культурну та політичну консолідацію української нації в якості модерної європейської спільноти.

Концепція спирається на ідеї і принципи Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, узгоджена з діючими державними та відомчими програмами і законодавчими актами в сфері гуманітарного розвитку.

Стан гуманітарного розвитку України

Станом на кінець 2014 року Україна посідає третє місце за кількістю звернень своїх громадян до Європейського суду з прав людини.

Громадяни України у своїй переважній більшості незадоволені своїм соціально-економічним становищем і розвитком країни в цілому. Переконані у тому, що в Україні не існує справедливого судочинства, - 90%; не існує права на гідний людини рівень життя, - 71%; незадоволених тим, як в Україні функціонує демократія, - 61%; оцінюють загальну ситуацію, в якій протікає їхнє життя, як «погана» або «дуже погана» - 50% громадян.

Отже, зазначені показники дозволяють зробити висновок про те, що в Україні існує певний розрив між декларованими державою цінностями-цілями та реально існуючими практиками. Такий стан справ не сприяє гуманітарному розвитку України, суспільній консолідації, оскільки

суперечить традиційним цінностям суспільства – повазі до людської гідності, справедливості та солідарності.

Формування нової якості життя

Основні напрямки державної політики щодо формування нової якості життя передбачають:

- розвиток системи охорони здоров'я та впровадження пріоритетів здорового способу життя;
- гармонізацію людського і природного середовища;
- заохочення народжуваності, підтримку та розвиток сім'ї;
- розвиток доступної та безперервної освіти;
- створення умов для гідної результативної праці;
- підвищення добробуту населення через впровадження високих соціальних стандартів життя;
- забезпечення надання належних послуг соціальної сфери на основі її якісного удосконалення.

Формування суспільства знань

Основні напрямки державної політики щодо формування суспільства знань передбачають:

- створення інформаційного (мережевого) суспільства на базі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ);
- стимулювання використання результатів наукових досліджень і розробок для інноваційного розвитку економіки;
- розвиток інтелектуального потенціалу нації шляхом забезпечення конкурентоспроможності освіти, модернізації культурної політики та сприяння соціальній та громадянській активності людини.

Людина і держава

Сутність, зміст і характер взаємодії держави та людини є важливим показником стану розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави та формування гармонійно розвиненого демократичного суспільства. Конституція України в статті 3 закріплює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

У сучасних політико-правових реаліях конституційно-правовий статус людини в Україні вимагає свого подальшого удосконалення. Перед усе йдеться про подолання пострадянських інерцій позитивістського закріплення державою широкого спектру прав і свобод людини та громадянина за відсутності реальних гарантій і механізмів їх реалізації.

Механізми реалізації концепції

Реалізація Концепції гуманітарного розвитку України здійснюватиметься шляхом формування політики, що передбачає відповідні механізми з вирішення питань у цій сфері на державному, регіональному та місцевому рівнях, правове, фінансове та організаційне забезпечення, а також розвиток міжнародного співробітництва. Формування такої політики

потребує розробки довгострокової Національної програми гуманітарного розвитку України, яка має стати основою формування Програми Кабінету Міністрів України протягом всього періоду, передбаченого на її виконання.

2. Гуманітарна політика

Гуманітарна політика держави ставить за мету "олюднення", одуховлення всіх сфер та галузей суспільного буття, створення умов для максимальної самореалізації кожної особистості, спрямована на формування, розвиток і збереження фундаментальних загально-цивілізованих цінностей. Останнє якраз і є підґрунтям злагоди в суспільстві.

У зв'язку з цим треба зробити одне застереження. Справа в тому, що людство - у всесвітньому розумінні цього слова - не в усьому є єдиною спільнотою, воно поділяється на декілька цивілізацій. Україна визначилась у цьому складному розмаїтті світових цивілізацій, обравши європейський шлях розвитку. Для такого вибору в народі України були об'єктивні підстави. Оскільки саме ця, умовно кажучи, "західна" система гуманітарних цінностей була покладена в основу фундаментальних документів світової співдружності, таких, як Загальна Декларація прав людини 1948 року, міжнародні пакти про права людини та ін.

Отже, орієнтація гуманітарної політики України саме на західноєвропейську систему цінностей має і морально-психологічні, і міжнародно-правові підстави. В ієрархії цих цінностей на першому плані, безперечно, стоять свобода та рівність людини. Свобода і рівність не декларовані, а реальні, забезпечені і системою конституційних гарантій, і діяльністю державних структур, в тому числі й правоохоронних органів.

Поруч зі свободою і рівністю в ряду найвищих гуманітарних цінностей стоїть соціальна справедливість. Здавна триває суперечка про її справжні критерії. Подолані застарілі уявлення, що такими критеріями мусять бути походження людини, її станова належність, розміри багатства. Нині все більше стає загальноновизнаним розуміння того, що реальною підставою для оцінки людини, для визначення міри справедливого ставлення до неї є, перш за все, реальний внесок кожного у формування та збагачення тих вічних цінностей, які є спільним надбанням багатьох поколінь.

Розв'язання першочергових завдань гуманітарної політики України повинно здійснюватись по багатьох напрямках, усіма "гілками" державної влади та їх структурними підрозділами. Але основою єдності усіх напрямів, фундаментом зусиль повинні бути ідеї національного характеру гуманітарної політики, формування національної свідомості, захист цінностей, закріплених у Конституції України, консолідація суспільства до злагоди і праці. Головною синтезуючою ідеєю гуманітарної політики має бути її людинотворчий характер.

У дусі Конституції України, інших державних актів, головними напрямками гуманітарної політики, що відтворюють її структуру, є:

- визначення та постійний контроль над рівнем або індексом показника гуманітарного розвитку України, прийнятого ООН, який складається з трьох основних компонентів - тривалості життя людини, рівня освіти і рівня доходу;
- всебічне створення умов для дотримання прав людини;
- створення цілісної системи соціального захисту населення та підвищення загального добробуту суспільства;
- впровадження ефективної системи охорони здоров'я;
- сприяння зайнятості населення;
- збереження позитивних здобутків освітньої системи України, її розвиток, використання позитивного досвіду зарубіжних країн;
- гуманітаризація освіти і виховання в молоді державницької психології як майбутнього потенціалу Української держави;
- всебічне сприяння підвищенню національно-духовного рівня особистості;
- забезпечення умов розвитку культури та мистецтва;
- охорона навколишнього середовища, збереження та оновлення пам'яток історії;
- утворення широкої інформаційної мережі, забезпечення доступу населення до міжнародних освітньо-культурних програм;
- співпраця з іншими країнами через гуманітарні програми та гуманітарну допомогу;
- участь України в програмах ООН з гуманітарного розвитку;
- проведення миротворчої діяльності;
- впровадження гуманітарної політики у сфері державної служби;
- створення спеціальних гуманітарних служб та фондів.

Отже, державна гуманітарна політика - це системна й послідовна діяльність держави у відносинах з людиною, зокрема, суспільством в цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади при залученні громадськості й з урахуванням основних прав людини і ставить за мету досягнення високого життєвого, духовного та інтелектуального рівня особистості як у її власних інтересах, так і в інтересах України в цілому.

Поняття гуманітарної політики тісно пов'язане з поняттям соціальної політики, але якщо соціальна політика, як державна політика, спрямована на досягнення добробуту в суспільстві, покликана переважно забезпечувати фінансування соціально-культурної сфери, а за світовими стандартами, адресована лише певним категоріям населення, то гуманітарна політика є поняттям значно ширшим і включає в себе, поряд зі специфічними економіко-фінансовими заходами, заходи управлінські, політико-правові, міжнародне співробітництво тощо.

До того ж, гуманітарна політика - це не лише однобічний механізм забезпечення людського розвитку, а механізм взаємодії особи, суспільства і держави, який виявляється, з одного боку, у спрямованості на людину,

покращанні умов її життя, а з другого боку - на залучення людини до державотворчих процесів, а в більш широкому розумінні - до світового співробітництва і розвитку, що сьогодні є таким важливим для становлення Української держави. У цьому полягає практичний аспект злагоди в суспільстві.

Гуманітарна політика є важливим чинником суспільного життя. Її сутність, зміст, принципи і практична діяльність її інституцій - усі ці складові потребують сьогодні підвищеної уваги. Недостатня методологічна і теоретична визначеність у цих питаннях породжує нескоординованість в гуманітарній практиці - у викладанні гуманітарних дисциплін, науковій роботі інститутів гуманітарного профілю, діяльності культурно-освітніх закладів, праці мистецьких колективів, творчих спілок, засобів масової інформації тощо.

Сьогодні у нас, на жаль, не визначені задовільним чином загальнозначущі цінності, які б об'єднували суспільство. Для багатьох і досі незрозуміла відповідь на питання "куди йдемо?". Ідея незалежності, незважаючи на економічну скруту, підтримується народом, але значною мірою залишається ідеєю "незалежності від" і недостатньо зрозуміла як ідея "незалежності для". Але ж при всьому тому, ми живемо і працюємо, як одна нація, один народ, маючи цивілізовану національну ідею. І саме це повинно бути головним, консолідуючим наше українське суспільство на побудову демократичної держави. Які ідеї слід закласти в гуманітарну діяльність, який повинен бути її зміст?

Гуманітарна політика - це джерело і механізм гуманізації суспільства. Вона орієнтує всі сфери діяльності без винятку на людину, її потреби і їх задоволення як на головну мету, спрямовує почуття і розум людей не на розбрат і протистояння, а на взаєморозуміння і взаємоповагу, підтримання і розвиток людського в людині, а не хижацького в ній. Її метою є впровадження в суспільство ідей свободи, справедливості, демократії, солідарності, збереження миру, екологічної безпеки та інші.

З цієї мети треба й виходити. Які б не були різні за змістом, сферою дії, об'єктом і суб'єктом впливу освіта, виховання, інформаційна, мистецька та інша діяльність, вони повинні базуватись на гуманістичних принципах. І це не означає цензурування гуманітарної сфери. Навпаки, це означає приведення її у відповідність з своєю гуманістичною сутністю і така відповідність є умовою єднання суспільства.

Далі необхідно визначити ті **принципи, на яких має базуватися гуманітарна політика в Україні.** Першим таким принципом є **законність.** Одним з основних завдань державотворення є побудова правової держави, що означає таку державу, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. З цього випливає і **другий принцип гуманітарної політики - проведення діяльності відповідно до основних прав людини** або, іншими словами, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей.

У Декларації про державний суверенітет України, Акті про незалежність Української держави, в Конституції Україна проголосила про побудову демократичної, правової, соціальної, соборної держави. Також Україною підписані основні міжнародні документи, що стосуються охорони прав людини.

Отже, будь-яка державна діяльність повинна слугувати як інтересам Української держави, так і вимогам сучасного світового розвитку. Тому наступним принципом гуманітарної політики є врахування інтересів як Української держави, так і світової спільноти. Тут мається на увазі також і орієнтація на досвід передових держав світу, зокрема європейських, у створенні повноцінного соціокультурного середовища при опорі на історичні традиції українського народу, духовний та інтелектуальний потенціал.

Важливим також є принцип відкритості державної діяльності, формування довіри до влади, до держави, створення зусиллям всіх державних органів максимально сприятливих умов для розвитку гуманітарної сфери суспільства, надання рівних можливостей для кожного громадянина України.

Базуючись на цих принципах, державна гуманітарна політика, відповідно до своїх завдань, зможе стати одним з гарантів досягнення злагоди у громадянському суспільстві в Україні та її повноправному входженню у світове співтовариство.

Поняття міжетнічної взаємодії.

Специфіка функціонування і прояву національно-психологічних особливостей людей формувалася й закріплювалася у процесі розвитку етнічної спільноти, діяльності та міжетнічної взаємодії.

В історії людства взаємодія стала початковою формою зародження і подальшого розвитку всього існування людей, а сама взаємодія перетворилася у повноцінну, різнорівневу і багатофункціональну спільну діяльність. Психологічна наука розглядає взаємодію як процес впливу людей один на одного, що призводить до появи взаємин між ними, спільних переживань, симпатій чи антипатій.

Міжетнічна взаємодія - це різноманітні контакти між етносами, що призводять до зміни індивідуальних і соціальних характеристик кожної з етнічних груп чи їх представників, які взаємодіють між собою, та до інтеграції їх певних властивостей.

Розрізняють два основних типи міжетнічної взаємодії:

- 1) відносини субординації;
- 2) горизонтальні відносини.

За умови відносин субординації одні етноси домінують над іншими, а останні займають нижчий статус, тобто підкоряються першим. Відносини субординації - це ранжована, пірамідальна система, яка з деякими варіаціями існує у США, Індії, Росії та інших країнах. Така структура взаємин етносів може відображатися в Конституції країни.

Наприклад, у Конституції СРСР були закріплені такі територіально-державні структури як союзні республіки, автономні республіки, автономні області та автономні округи. Це справжня етнодержавна піраміда.

Однак у багатьох країнах відносини між етносами не завжди відповідають цій схемі. Реальні суспільства є набагато складнішими, ніж будь-який ідеальний тип суспільства.

У випадку горизонтальних відносин етнічні групи існують паралельно, маючи однаковий соціальний статус. Кожна соціальна група сама по собі є суспільством, усередині якого є власна субординація різних шарів і класів. Суспільства, що містять дві чи більше самостійних етнічних групи, називають полімодальними. В цих суспільствах взаємодії між групами відбуваються через їх кордони, не зумовлюючи появу субординаційних відносин.

Відмінності між двома згаданими вище типами міжетнічних відносин було помічено М. Вебером. Перший тип (тобто, відносини субординації - Авт.) він назвав кастовою структурою (ієрархічно організовані групи), а другий тип (тобто, горизонтальні відносини -Авт.) - системою етнічного співіснування. Субординаційна система виникає з системи співіснування, коли з різних етносів шляхом соцієталізації створюється політична система. Якщо у системі етнічного співіснування кожний етнос зберігає власну гідність, то в кастовій, субординаційній системі більшою шанованою користується вища етнічна група, вирізняючись своїм статусом.

Характерна особливість кастової системи полягає в тому, що різним групам, згідно з приписаними їм вродженими (за припущенням) властивостями, надається внутрішня цінність, пошана або чистота.

Розвиваючи ідеї М. Вебера, Дж. Беррман вказує на те, що кожна ранжована система є кастовою. Такі системи існують не лише в Індії, але й у Шрі-Ланці та інших країнах. Поняття "ранжована"

- "неранжована" є досить широкими і містять, як окремий і кінцевий випадок, кастову систему.

Багато відмінностей між цими двома типами систем зумовлено тим, що такі системи виникають по-різному.

Ранжовані системи з'являються у результаті повного завоювання одним етносом іншого чи в результаті таких подій, що є тотожними до повного завоювання. Подібною подією може бути взяття у полон.

Наприклад, англійське завоювання Індії чи низки країн Африки призвело до створення ієрархізованих систем (з перетворенням подібних систем, що раніше існували в цих країнах). А ось суспільство США, яке також є ранжованим, є результатом як завоювання і міграції, так і ввезення негрів-невільників, що ототожнюється із завоюванням негритянських етносів Африки. Стародавній Рим з його станами і рабіннями є ще одним прикладом ранжованої соціальної системи.

Після завоювання території та населення певної країни створюється система рангів (статусів), взаємин між індивідами та ідеологія підлеглої

групи. Прикладами таких суспільств дослідники (Д. Горовіц та ін.) називають Південну Африку і понадміру ран-жоване суспільство Руанди.

У ранжованих суспільствах етноси територіально є більше змішаними у порівнянні з неранжованими соціальними системами. Ймовірно, що без просторової близькості етносів, які її утворюють, ця система не може довго існувати.

Неранжовані багатоетнічні системи утворюються у результаті вторгнення з неповним завоюванням чи більш-менш добровільної міграції. Такі суспільства з'являються й у результаті розміщення на єдиній території груп, які раніше не мали ніяких відносин між собою. Ці шляхи можуть комбінуватися. Так, вторгнення з невдалим завоюванням призводить до існування паралельних груп (наприклад, на о. Цейлон, в Нігерії та інших країнах).

Міграція, що була зумовлена економічними чинниками, сприяла створенню неранжованих систем у Малайзії, Гвіані та Тринідаді. Аналогічні процеси було помічено у колишньому СРСР: утворення груп російського населення в союзних республіках і етнічних груп інших народів у великих містах Росії. Схожі процеси мають місце в деяких країнах Західної Європи, зокрема у Німеччині, де проживають великі за чисельністю групи турок і курдів.

Паралельні етнічні групи можуть жити як просторово ізольовано, так і змішано. Неповне завоювання і міграція зумовлюють появу міжетнічних проблем, які тривалий час залишаються нерозв'язаними. Наприклад, група, яку не вдалося завоювати, може зберегти свої територіальні претензії, а група, територія якої завойована частково, може зберегти ідею реваншу

Схожі проблеми було помічено у відносинах турків зі своїми сусідами. Не зважаючи на те, що в Малій Азії та Європі у турків немає батьківщини і вони є прибульцями та завойовниками, турки мають територіальні домагання майже до всіх своїх сусідів. У греків, вірмен й інших народів також є бажання реваншу, оскільки вони втратили значні частини своїх споконвічних територій. Представники цих народів вважають присутність турків на своїх землях незаконною із самого початку.

Виділяють три основні види етнічної взаємодії:

1) вплив однієї спільності на іншу, за умови якого один етнос є активним і домінуючим, а інший - інертним та пасивним щодо даного впливу (наприклад, маніпулювання, примус тощо);

2) співдія, за якої два чи кілька етносів на однакових правах надають допомогу, підтримку один одному, досягають єдності в намірах; найвищою формою співдії виступає співробітництво;

3) протидія, тобто перешкода діям, суперечності в позиціях, блокування зусиль іншого етносу чи створення йому перешкод та активна протидія аж до військових дій. Для здійснення протидії необхідно мати такі якості як енергійність і боєздатність.

Кожний з видів взаємодії має свій діапазон проявів, між якими існують перехідні форми, що можуть трансформуватися в інші.

Особливості кожного виду взаємодії виявляються і в специфіці їх результативності. Підсумком тривалого впливу може стати природна чи насильницька асиміляція, яка з одного боку виявляється в активному придушенні одного етносу іншим, а з іншого - у втраті "пасивним" етносом деяких характеристик (традицій, звичаїв, вірувань, мови).

До результатів етнічного впливу належить і дискримінація, тобто обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за ознакою національної чи мовної належності.

Крайньою формою міжетнічної взаємодії є геноцид, тобто знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками, а також умисне створення умов, розрахованих на повне або часткове знищення цих груп.

Іншою крайньою формою прояву етнічної чи расової дискримінації є сегрегація, тобто обмеження в правах за мотивом расової або етнічної належності. Сегрегація породжує у людей зневагу до інших народів, національну гордовитість, почуття національного відчуження.

Тема 6. Організаційний розвиток соціальних структур

Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Поняття «соціальна структура» у науковій і соціально-політичній літературі має кілька трактувань. У широкому розумінні – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп, а також соціальних інститутів.

Соціальна структура – сукупність соціальних (клас, трудовий колектив, група, верства), соціально-демографічних (молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних (тип поселення) й етнічних спільнот (нації, народності), пов'язаних між собою відносно сталими стосунками.

Соціальна структура суспільства – явище історичне, її становлення та розвиток відображають процеси інституалізації та еволюції різноманітних соціальних інститутів. Ускладнення і диференціація їх у структурному і функціональному аспектах зумовили відповідні зміни у соціальній структурі. Тому соціальну структуру суспільства, закономірності її становлення й функціонування слід розглядати в контексті реалізації соціальними інститутами відповідних функцій чи, можливо, і дисфункцій.

У колишньому СРСР соціальну структуру суспільства до 60-х років практично не вивчали. Це було спричинено офіційною доктриною, згідно з якою соціальну структуру радянського суспільства становили два класи (робітники та колгоспне селянство) й одна верства (прошарок) – інтелігенція. Взаємовідносини між ними через відсутність антагоністичних суперечностей, вважалося, були безконфліктними. Але ж ця концепція абсолютно не відображала реального стану суспільства, оскільки:

- різко звужувала критерії диференціації людей щодо їх належності до різних соціальних груп;
- не давала уявлення про соціальну структуру як вертикаль;
- містила перевернуте уявлення про критерії соціальної мобільності;
- відображала утопічне уявлення про гармонійні, побудовані на єдності інтересів, міжгрупові стосунки.

В останні роки уявлення про соціальну структуру докорінно змінилися. По-перше, підтвердилася абсолютна непридатність ідеологізованої й міфологізованої моделі «2+1» (два класи й прошарок), яка заперечувала соціальні ієрархії, відчуження, антагонізми, проповідувала концепцію прогресуючої соціальної однорідності. По-друге, виявились серйозні суперечності між основними елементами соціальної структури – класами, етнонаціональними групами.

У зв'язку з цим перед вітчизняною соціологією постала необхідність радикального перегляду й оновлення концепції соціальної структури суспільства» зосередивши увагу на:

- вивченні не тільки відомих, але й невідомих (латентних) соціальних груп;
- переході від опису зовнішньої структури, пов'язаної з індустріальними й іншими сферами виробництва, до аналізу внутрішньої структури, пов'язаної з вертикальною та горизонтальною структурами громадянського суспільства;
- дослідженні ієрархії соціальних груп (не тільки стосунки рівності й нерівності, але й панування, підлеглості);
- з'ясуванні суб'єктивного характеру соціальної структури, її зв'язку з людиною, її розвитком, свободою чи несвободою.

Соціологія виділяє два основні елементи соціальної структури:

1. Соціальні інститути, безособова система ролей і статусів. Цей підхід властивий структурному функціоналізму.

2. Система класів, верств, професійних та інших груп. На таких засадах базується марксистський детерміністський підхід.

Обидва підходи взаємодоповнюють один одного. Соціальні інститути є більш або менш рухомою суспільною формою організації й регулювання діяльності соціальних груп.

Соціальні ж групи, будучи активним суб'єктивним компонентом соціальної структури, інтегруються в цю суспільну форму, якщо вона відповідає їхнім потребам, інтересам і цінностям, або ж вони її відхиляють.

Поняття «соціальна група» є родовим щодо понять: «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності, які виникають між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці й діяльності на основі відношення до засобів виробництва, влади, характеру праці, фаху, освіти, рівня й структури прибутків, статі, віку, національної приналежності, місця проживання, стилю життя та ін.

На перший погляд, скажімо, робітники, селяни, вчені, кооператори та інші не є об'єднаними в якісь групи, якщо мати на увазі формальне об'єднання на зразок політичних партій. Та коли взяти до уваги їх реальне, об'єктивне становище в суспільстві, то – безперечно. У будь-якому суспільстві існує певна кількість соціальних груп, які:

- посідають різні місця в системі соціальних нерівностей цього суспільства» у диференціації його населення за критеріями влади, власності, доходу тощо;
- пов'язані між собою політичними, економічними й культурними відносинами;
- є суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів суспільства.

У соціальні групи людей об'єднують соціальні інтереси, які зумовлюють їх дії і формуються у представників різних груп залежно від їхнього становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника одні, а в кооператора – інші, то вони реально й становлять різні

соціальні групи, тобто «неформально» об'єднуються. При цьому соціальні інтереси груп, постаючи на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках, оскільки в процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілого, які відображають вже спільні риси соціального становища окремих індивідів, що входять до групи. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

Загальногуманістичний підхід до суспільства у сучасній соціології визнає значимість усіх соціальних груп, оскільки відмінності в їх становищі зумовлюють і різні інтереси, узгодження яких є основною метою соціальної політики суспільства. Соціологія виділяє такі види соціальних структур:

- соціально-класова (класи, соціальні верстви, соціальні групи, прошарки, стани);
- соціально-демографічна (вік, стать);
- соціально-територіальна (міська, сільська спільноти, населення агломерацій, переселенські групи);
- соціально-професійна;
- соціально-етнічна та ін.

Соціально-класова структура

Вона відображає найважливіший зріз соціальної структури класового суспільства: складну картину соціальної нерівності між суспільними класами, представниками розумової і фізичної праці, соціальними верствами всередині класів.

Питання про класи є найбільш дискусійним. Теоретичною базою для дискусій стало визначення В. Леніна: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розміром тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні».

Таке трактування класів є досить загальним, застосовується до різних суспільних систем. Останнім часом у нього стає все менше прихильників. Це ж стосується і положень щодо наявності в суспільстві двох однотипних класів. Так, російський соціолог В. Радаєв пропонує розглядати цю проблему не тільки з точки зору відносин власності (відсутність соціальних груп незалежних повноправних власників), але й у політичному, соціальному й економічному аспектах. Виділення класів на пострадянському просторі стає все проблематичнішим, оскільки відбувається поступова деструктуризація суспільства радянського типу, спричинена ліквідацією дореволюційних класів, атомізацією суспільства, зростанням соціальної маргіналізації.

Ідеологізована формула соціально однорідного (безкласового) суспільства, на думку В. Радаєва, втілилась у життя ще задовго до того, як було проголошено побудову «розвинутого соціалізму». Ось чому аналіз

соціальної структури у суспільстві радянського типу є можливим лише в межах стратифікаційного підходу.

Справді, демонтаж колишньої соціальної структури, її інститутів і класово-групової ієрархії емпірично виявляється в маргіналізації суспільства, в появі проміжних груп, більш контрастних й поляризованих.

Маргіналізація – це втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури. Вона, як відомо, пов'язана з розхитуванням і ламанням нормативно-ціннісних систем під впливом соціальних і економічних зрушень. При цьому маргінали сприймаються не лише як аутсайтери й парії (пригноблені люди), що перебувають на «дні» суспільства. Маргінальність означає стійку, соціально обумовлену відмінність між соціально-культурним походженням і нинішнім суспільним становищем.

Класична, еталонна модель маргінала – фігура мігранта із села в місто в пошуках роботи. Ця людина – вже не селянин, але ще не робітник. Не можна ототожнювати маргіналів з декласованими елементами. Маргіналізація – об'єктивний соціально-економічний процес переходу до іншої соціальної групи, а не "виштовхування" особистості на периферію соціального життя.

Елементом соціально-класової структури суспільства є соціальні верстви, які утворюють внутрішню структуру класів і великих соціальних груп (наприклад, робітники низької, середньої та високої кваліфікації).

Соціальна верства – сукупність індивідів, зайнятих економічно й соціально рівноцінними видами праці, які отримують приблизно рівну матеріальну та моральну винагороду.

Це така спільнота, в якій кожен індивід є носієм однієї ознаки. Такою ознакою може бути: тип трудової поведінки на робочому місці; рівень доходу; способи проведення вільного часу, дозвілля й задоволення потреб; зміст соціальних орієнтацій, установок, цінностей, інтересів; ставлення до найважливіших подій у країні й за кордоном; ставлення до соціальних і технологічних нововведень. Аналіз структури суспільства крізь призму його соціальних верств дає змогу з'ясувати різні грані його диференціації значно повніше, ніж класовий аналіз.

Таким чином, структуру суспільства доцільно описувати за допомогою класово-верстової моделі, в якій поєднуються теоретична глибина класового аналізу з багатством можливостей і методів стратифікаційного підходу.

Детальніший поділ суспільства дає змогу виявити в соціально-класовій структурі малі соціальні групи.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є її належність до безпосередньо тривких особистих контактів (спілкування, взаємодія). Наприклад, сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, науковий, військовий та інші первинні колективи, колективи космічних, арктичних і антарктичних станцій, спортивна команда, релігійна секта, група друзів, підлітки-однолітки тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

До соціально-класової структури суспільства належать і декласовані елементи.

Декласований елемент – особа, яка втратила тривкі зв'язки з соціальними групами, опустилася «на дно» суспільного життя.

Зростання чисельності декласованих елементів, до яких належить і люмпен-пролетаріат, спричиняють економічні кризи, масове безробіття, зубожіння нижчих у суспільній ієрархії верств населення.

У соціальній структурі суспільства винятково важливе місце належить соціально-демографічним «зрізам». Соціально-демографічна структура – це результат накладання демографічних структур (статевої, вікової, сімейної) на соціальну. Статистичними параметрами в таких випадках є: народжуваність, смертність, шлюб, розлучуваність, міграційний обмін населення між міською і сільською місцевостями, а також між різними територіями.

Статеву-вікову структуру населення можна аналізувати за однією ознакою (стать чи вік) або за обома. У першому випадку особливий інтерес становить розподіл населення на три групи: 0-14 років (діти), 15-49 років (молодь і середній вік), 50 років і старші (похилий вік). Співвідношення між ними характеризує тип вікової структури населення. Аналіз вікової структури, яка охоплює ці три контингенти, розкриває трудовий потенціал країни, дає змогу виявити динаміку його розвитку. Чим прогресивніша структура, тим вищими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший трудовий потенціал населення.

Вивчення структури населення за статтю має не менш важливе практичне значення, оскільки впливає на розміщення виробничих сил, на відтворення і територіальне формування населення.

Одним із аспектів соціальної структури суспільства є соціально-територіальна структура, яка є результатом взаємодії двох зрізів суспільства – соціально-класового й територіального. Елементами соціально-класової структури є суспільні класи й соціальні верстви; територіальної структури – територіальні спільноти різного типу (міські, сільські, населення агломерації).

Соціально-територіальна структура – сукупність тривких спільнот людей, що формуються на основі соціальної неоднорідності умов життєдіяльності в різних територіально-адміністративних утвореннях, і стосунків між цими спільнотами.

Переважання економічних критеріїв у розміщенні виробництва й розселенні людей породжує нерівномірність історичного розвитку, одним із проявів якої є нерівномірність економічного розвитку регіонів і територій в

межах окремої країни. На цій основі формуються соціальна нерівномірність умов життєдіяльності у регіональному розрізі, соціально-територіальні особливості.

Соціальна структура суспільства пов'язана й взаємодіє з професійною структурою, оскільки професійний розподіл праці пов'язаний з її суспільним розподілом (на розумову та фізичну, аграрну й індустріальну, організаторську й виконавську і т.п.). Нерідко соціальне професійну структуру трактують як соціальну форму професійного розподілу праці, що розглядається в аспекті її матеріально-речового змісту. Аналізуючи професійну структуру суспільства, доцільно розмежовувати фахову диференціацію людей і професійний розподіл праці, зважаючи, крім того, на існування природного зв'язку професій із соціально-економічними відмінностями у суспільстві, тобто з суспільними класами і верствами. Фаховий поділ не може бути основою, вихідним пунктом утворення класів і соціальних верств.

Дослідження соціально-етнічної структури здійснює соціологія національних стосунків (етносоціологія).

Етносоціологія – галузь соціології, яка вивчає генезис, сутність, функції, спільні закономірності розвитку етносів, міжетнічні (міжнаціональні) стосунки й виробляє основні методологічні принципи їх дослідження.

Вона вивчає комплекс проблем, пов'язаних з соціальним розвитком націй і народностей країни: соціально-економічних, соціально-політичних, духовно-ідеологічних, культурних, освітніх тощо.

Характер динаміки соціальної структури залежить у першу чергу від результатів соціальної мобільності.

Соціальна мобільність – міжгрупова чи просторова рухомість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у переходах індивідів з одного класу в інший, з однієї внутрікласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки.

За спрямуванням розвитку розрізняють вертикальну мобільність – посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з нижчим статусом в ієрархічно упорядкованих зрізах соціальної структури і горизонтальну мобільність – рух між однорідними в соціальному відношенні позиціями й категоріями населення. У житті горизонтальні й вертикальні переміщення переплітаються, взаємодіють.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці; зміни у характері й змісті суспільного розподілу праці й відносин власності; послаблення закріпленості груп працівників за соціальне й економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальна мобільність і соціальні переміщення між групами є досить складними і супроводжуються істотними соціальними наслідками для тих чи інших груп. Найважливіший з них – постійна наявність перехідних, так

званих маргінальних верств, тобто межових, проміжних відносно тих чи інших соціальних спільнот.

Теорія соціальної стратифікації

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що різняться своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання: як відрізнити ці групи одну від одної?

Інструментом у досягненні цього є теорія соціальної стратифікації. Її було створено на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. Мертоном, К. Девісом, У. Муром та іншими, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві.

На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує відокремлення впорядкованої сукупності соціальних верств, що відрізняються одна від одної певними важливими для даного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром прибутку, обсягом влади, престижем, національними чи іншими рисами. При цьому соціальне стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Цей підхід сповідує такі основні принципи:

- обов'язковість вивчення всіх без винятку соціальних верств суспільства;
- необхідність застосування при порівнянні їх одних і тих самих критеріїв;
- достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Очевидно, що за такого методологічного підходу згадувана вище сталінська модель «2+1» (два класи й прошарок) не має ніяких шансів на наукове обґрунтування.

Соціальна стратифікація означає процес, який безперервно триває у суспільстві, і результат цього процесу. Вона є не лише методом виявлення верств даного суспільства, але й «портретом» цього суспільства. Простратифікувавши все населення країни за тими чи іншими критеріями, можна виділити страти (верстви), з яких це населення складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства: рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Вона наявна в усіх державах, тому що ті чи інші верстви наявні в будь-якому суспільстві, у будь-якій країні. Вони були в минулому, є нині, залишаться в майбутньому.

Соціальна стратифікація – процес соціального відтворення, внаслідок якого верстви (страти), групи, класи виявляються нерівними між собою і групуються ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю та владою.

Соціальна стратифікація означає не просто різне становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи цілих країн, а саме нерівне їх становище. При цьому дуже важливим є вирішення теорією соціальної стратифікації проблеми соціальної мобільності, зокрема методів зміни

особистістю, групою свого соціального становища. Виділяють два основні шляхи здобуття ними певного рангу: аскрипція і досягнення.

Аскрипція – просування соціальними «сходінками» завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда, групи, властивостям (соціальному становищу, фізичним даним та ін.).

Досягнення – здобуття індивідом, групою певного статусу завдяки безпосередньо власним успіхам.

Класова й стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – на основі вичленування у науковому аналізі реально існуючих класів, верств, інших соціальних груп може бути збудована «об'ємна», а не однолінійна модель соціальної структури, що має міцну емпіричну соціологічну базу. В останні роки у світовій соціологічній літературі поняття «класи» посідає таке ж визначене місце, як і поняття «страти», й обидва вони використовуються як у національних, так і в міжнародних порівняльних дослідженнях.

У деяких трактуваннях соціальної стратифікації наявні й егалітаристські (зрівняльні) тенденції. Вони особливо помітні у концепціях «середнього» чи «нового середнього класу», який трактується як більшість населення, що має власність і достатні можливості для заможного життя; він працьовитий, наполегливий у досягненні мети, вміє розпорядитися доступними благами й цінує надані суспільством можливості для соціальної мобільності. Зростання чисельності «середнього класу» фактично означає ліквідацію протистояння багатства й бідності. Ідея «середнього класу» є альтернативою попередньому поділу, відображає зрівняльні тенденції у соціологічних поглядах.

За деякими даними, у нашому суспільстві наприкінці ХХ ст. «середній клас» становив лише 15%, а в США – приблизно 80%. Зростання його ролі у співвідношенні соціальних і політичних сил визначає стабільність соціальної системи, забезпечує її динамізм.

Про те, наскільки складно стратифікувати суспільство радянського взірця, свідчать перші спроби соціологів. Їх класифікація далеко не повна, оскільки до неї не потрапили деякі соціальні групи суспільства (представники приватного капіталу, студенти, учні, тощо); очевидно, потребують уточнення й самі ознаки, за якими здійснюється соціальна стратифікація. Але навіть у такому вигляді ця класифікація значно реальніше відображає справжню соціальну структуру сучасного суспільства.

Дезінформація, викривлення реальної структури суспільства – це шлях не до його зміцнення, а, навпаки, до розмежування інтересів, до соціальної дезінтеграції. Замовчування реальної картини соціальної стратифікації суспільства відповідає інтересам лише того, хто концентрує у своїх руках політичну й економічну владу.

Наприкінці ХХ ст. загострилася потреба в ефективній методиці виявлення соціальних груп, що розрізняються за їх місцем у системі власності, влади, прибутку й престижу (статусу). Володіючи такою

методикою, можна провести глибокі дослідження соціальної структури, виявити основні соціальні верстви сучасного суспільства.

Вітчизняна соціологічна наука опинилася перед необхідністю відповісти на такі запитання:

- З яких класів, верств, груп складається наше суспільство?
- Які основні критерії диференціації населення в ньому?
- Які соціальні відстані (дистанції) відокремлюють у нашому суспільстві одні соціальні групи від інших?
- Якими соціальними взаємовідносинами пов'язані соціальні групи (конфліктними чи дружніми, узгодженими)?
- Яка соціальна мобільність у нашому суспільстві: хто, з яких і в які групи переміщується, наскільки інтенсивні ці переміщення?
- Як і завдяки чому відтворюється ця соціальна структура?

Очевидно, що, не відповівши на ці та інші важливі питання, суспільство приречене жити «наосліп». Окремі спроби виділити групи, які рухають суспільство, відроджують його, і ті, що протистоять цьому, особливим успіхом не увінчалися.

Конкретні широкомасштабні дослідження з метою створення «соціального портрета» сучасного суспільства – одне з найактуальніших завдань вітчизняної соціології.

Значення цієї роботи зумовлюється тим, що соціальна структура – надзвичайно важливий соціальний регулятор еволюції суспільства. Вона визначає шляхи розвитку й ефективність економіки, оскільки різні соціальні групи посідають у ній цілком визначене становище й прагнуть до реалізації своїх інтересів. Соціальна структура має вирішальний вплив і на політичні відносини в суспільстві, які є відносинами між різними групами щодо використання (утримання, захоплення) державної влади. Нарешті, саме специфіка соціальної структури суспільства визначає суть і основні напрями соціальної політики в ньому.

Трансформація відносин власності (роздержавлення і приватизація), пошук ефективного власника.

Основний зміст складного і суперечливого процесу трансформації відносин власності визначають реальні зміни на шляху її роздержавлення та приватизації, спрямовані на утвердження плюралізму форм власності та господарювання, розвиток конкурентного середовища, подолання жорсткого централізму та командно-адміністративних методів управління, відродження стимулів до інноваційної підприємницької діяльності.

Роздержавлення - це процес обмеження адміністративного втручання держави в економіку шляхом перетворення об'єктів державної власності на такі, що засновані на інших, недержавних, формах власності та комерціалізації діяльності державних підприємств.

Роздержавлення охоплює весь комплекс перетворень наявної господарської системи, пов'язаний з демократизацією господарського життя на основі подолання диктату держави, безальтернативного державного найму працівників, державного нормування заробітної плати, адміністративно-відомчого управління, заміни адміністративно організованих господарських зв'язків ринковими відносинами, звільнення підприємств від прямої та безпосередньої адміністративної опіки, боротьби з монополізмом, розвитку конкуренції та підприємництва.

Основні шляхи роздержавлення: приватизація та комерціалізація державних підприємств.

Розвиток економіки України на сучасному етапі	
Стратегічні проблеми	Стратегічні орієнтири економічної політики
<ul style="list-style-type: none"> — демократизація економічних відносин, формування повноцінної інституційної структури ринкової економіки, гарантування захисту та реалізації прав власності, забезпечення рівноправності суб'єктів господарювання; — розвиток "економіки знань", переорієнтація національної господарської системи на науково-технологічне зростання, підґрунтям якого є прискорений рух в інноваційному циклі "наука — технології — виробництво — сфера споживання"; — "гуманізація економіки", всебічний розвиток людського капіталу нації, забезпечення можливостей реалізації творчого, трудового та підприємницького потенціалу, встановлення прямої залежності між показниками економічного розвитку та рівнем добробуту громадян України; — зміна моделі енергопостачання, перегляд формату відносин між ключовими державами-постачальниками, транзитерами та споживачами енергоносіїв; — зростання відкритості економіки на основі динамічного зростання її конкурентоспроможності, відстоювання національних економічних інтересів та реалізації інноваційної соціально орієнтованої моделі економічного розвитку; — ефективна регіональна інтеграція, зміцнення та захист конкурентних переваг у межах регіональних економічних союзів 	<ul style="list-style-type: none"> — орієнтація соціальної стратегії на <i>при множення людського капіталу</i> шляхом розвитку науки, освіти, культури та охорони здоров'я; — загальнодержавна <i>переорієнтація на науково-технологічний варіант економічного зростання</i>, формування національної інноваційної системи, підвищення наукомісткості ВВП; — <i>підвищення доходів</i>, заробітної плати на основі зростання продуктивності праці; — <i>переорієнтація соціальної політики на страхові засади</i> фінансування та підвищення ефективності прямого витрачання бюджетних коштів на соціальні проблеми; — <i>побудова конкурентоспроможної економіки</i> на основі розвитку інвестиційної інноваційної діяльності; — <i>забезпечення цінової стабільності</i>, опанування сучасними бюджетними і податковими стимулами розвитку; — <i>забезпечення оптимального співвідношення форм власності</i> та господарювання, підвищення ефективності управління корпоративним та державним секторами економіки; — <i>сприяння процесам становлення потужного національного капіталу</i> як основи національної макроекономічної стабільності та конкурентоспроможності; — <i>детінізація економіки</i>, легалізація тіньових доходів та капіталів; — <i>активізація регіонального розвитку</i>, подолання депресивності окремих територій, об'єднання зусиль місцевого бізнесу, громадськості, самоврядування та держави

Рис. 20.3. Стратегічні проблеми та стратегічні орієнтири економічної політики України на сучасному етапі²

Приватизація - трансформація будь-якої форми власності у приватну, процес переходу в приватну власність об'єктів, заснованих на державній, змішаній або колективній власності.

Приватизація як форма роздержавлення власності відображає процес докорінної трансформації відносин власності з метою формування приватного сектору як передумови підвищення соціально-економічної ефективності господарювання та піднесення суспільного добробуту на основі становлення та відтворення ринкових відносин, підприємницького середовища, конкуренції.

Наприкінці 1991р. Верховна Рада України затвердила "Концепцію роздержавлення та приватизації майна державних підприємств, житлового фонду та землі". У березні 1992 р. було прийнято основні приватизаційні закони: "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про приватизацію невеликих державних підприємств", "Про приватизаційні папери". У червні 1992 р. парламент затвердив першу **державну** програму приватизації. Відтак червень 1992 р. вважається початком легітимного процесу трансформації відносин власності в Україні.

Згідно з Законом України "Про приватизацію майна державних підприємств" усі підприємства, що підлягали приватизації, були поділені на групи А (об'єкти малої приватизації), Б, Г, Д, Е (об'єкти великої приватизації) та Ж (об'єкти сфери соціально-культурних послуг). Ці об'єкти приватизувались на основі відповідних законів.

Способи приватизації в Україні:

перетворення державних підприємств у акціонерні чи інші господарські товариства;

- безкоштовна передача та продаж акцій відкритих АТ;
- викуп за альтернативними планами приватизації;
- викуп державних підприємств, зданих в оренду з викупом; -викуп майна державних підприємств членами трудового колективу;
- продаж державних підприємств за конкурсом або на аукціоні.

Етапи реформування власності в Україні:

I. Початковий етап приватизації (1992-1994 рр.).

II. Масова приватизація (1995-1998 рр.).

III. Індивідуальна грошова приватизація (1999-2002 рр.).

IV. Заключний етап приватизації (з 2003 р.).

Основними технологічними особливостями приватизаційного процесу на початковому етапі трансформаційних перетворень в Україні були:

- населення брало участь у приватизації через механізм застосування безоплатно-отриманих "приватизаційних грошей" обмеженого обігу - іменних приватизаційних сертифікатів;
- з метою ініціювання приватизаційного процесу працівники великих підприємств, насамперед їх керівники, отримали значні пільги у придбанні акцій цих підприємств;

-працівникам малих підприємств створювалися можливості викупу цих підприємств за залишковою проіндексованою вартістю здебільшого через механізм оренди з викупом.

На сьогодні масова приватизація в Україні забезпечила усунення державної монополії на засоби та результати виробництва, становлення прошарку індивідуальних та асоційованих приватних власників і формування недержавного сектору як основи розвитку ринкових відносин. Станом на початок 2006 р. у Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України:

- об'єкти приватної власності становили 78,3 %;
- об'єкти державної та державно-корпоративної власності- 4,1%;
- об'єкти комунальної та комунальної корпоративної власності - 7,4 %;
- об'єднання громадян, щодо яких форма власності не зазначається, - 10,1 %.

Водночас досвід сертифікатної приватизації в Україні засвідчує, що офіційна зміна титулів власності сама по собі не гарантує появи реальних власників з ринковою поведінкою та підприємницьким типом мислення. На практиці безкоштовна приватизація трансформувалася **вбюрократично-номенклатурну**, яка:

- стала формою створення акціонерних товариств на базі існуючих структур державної власності, що перебувають під контролем адміністрації підприємств і державного апарату управління;
- призвела до поступового зосередження засобів виробництва та великих пакетів акцій високорентабельних підприємств у руках номенклатурних сил і тіньових структур;
- не вирішила проблем структурної перебудови виробництва, створення сприятливого інвестиційного та інноваційного клімату, якісних змін у механізмах державного регулювання економіки;
- не забезпечила створення розвинутих конкурентних ринків товарів, праці, капіталу тощо.

Важливо зазначити, що перебіг приватизаційного процесу в Україні був ускладнений неефективною державною політикою, якій притаманні такі негативні риси:

- відсутність чітко визначеної стратегії реформування відносин власності;
- неврахування міжгалузевих зв'язків в економіці;
- нерозвиненість інституційних механізмів ринкового регулювання економіки;
- неефективність протидії поширенню схем тіньової приватизації;
- недостатня прозорість прийняття рішень щодо приватизації, зокрема стратегічних підприємств і підприємств-моно-полістів, які становлять основу економічного розвитку та національної безпеки держави;
- політичні спекуляції навколо ймовірної реприватизації чи націоналізації державного майна тощо³.

Сучасний етап трансформації відносин власності в Україні пов'язаний з вирішенням низки дискусійних питань, в т. ч.:

- легітимації приватизації шляхом визнання неперушності сформованих прав власності;

- ревізії приватизації шляхом реприватизації (вилучення власності через суди з наступним продажем на транспарентних аукціонах та конкурсах) або доплати за підприємства шляхом укладання мирових угод між урядом та нинішніми власниками.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році" зазначається, що економічна стратегія держави у сфері вдосконалення відносин власності має поєднувати завдання зміцнення національного приватного капіталу, підвищення ефективності управління державним сектором економіки, вдосконалення корпоративного управління, створення інституційних механізмів забезпечення функціонування різних форм власності та господарювання і визначення їх оптимального співвідношення*.

Подальше вдосконалення процесів трансформації відносин власності передбачає такі заходи:

- посилення інвестиційної спрямованості приватизації, залучення стратегічних вітчизняних і зарубіжних інвесторів;

- удосконалення законодавства у сфері приватизації, його гармонізація з іншими сферами правового регулювання економічної діяльності;

- узгодження приватизаційних процесів із програмами реформування окремих галузей та сфер діяльності;

- формування дієздатного корпоративного сектору та інтегрованих корпоративних структур;

- припинення подальшої олігархізації суспільства, забезпечення реальної участі міноритарних співвласників в управлінні та розподілі доходів;

- удосконалення передприватизаційної підготовки та інформаційно-маркетингової діяльності на всіх етапах приватизації;

- забезпечення транспарентності процесу приватизації та специфікації прав власності.

Тема 7. Теоретичні засади діагностики соціального розвитку

1.1. Соціальна діагностика як необхідний елемент механізму оцінювання державного управління у сфері соціальної політики

Узагальнюючи наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних фахівців,

визначимо діагностику соціального розвитку (соціальну діагностику) як функціональну складову механізму державного управління, що є методологічним інструментом для вимірювання дієвості політики, з'ясування причин та можливих наслідків від збереження існуючих тенденцій, прогнозування найважливіших процесів у соціальній сфері.

Універсальною схемою діагностики є побудова оптимальної теоретичної моделі об'єкта управління з урахуванням передового світового, вітчизняного досвіду і накладення цієї моделі на реальне життя. Як наслідок - відбувається оцінка проблемної ситуації. Контури теоретичної моделі, базові поняття визначають критерії, показники, індикатори для оцінки не тільки якісних змін у соціальних процесах, але й кількісних. Останні існують в основному в двох видах: статистичні і соціологічні.

Особливе значення в діагностиці соціального розвитку надається критеріям і показникам. У науковій літературі та статистичній практиці для міжнародних і міжрегіональних порівнянь використовують різні підходи до побудови як індикаторів, так і показників.

Кожен індикатор (критерій) репрезентується системою показників, яка може бути визначена і представлена з різним ступенем деталізації.

Критерії висвітлюють спрямованість управління, а показники фіксують досягнутий рівень. Критерії та показники диференціюються за сферами життя: економічні, соціальні, політичні тощо.

Критерій діагностики - конкретна ознака, на основі якої проводиться оцінювання або класифікація, визначається значущість або незначущість стану об'єкта.

Під час діагностики соціального розвитку регіону доцільно використовувати соціальні показники.

Соціальні показники - це статистичні показники, які ґрунтуються на спостереженнях, моніторингу та безпосередньо відображають кількісні сторони соціальних процесів і тісно пов'язані з їх якісним станом.

Показники мають будуватися на одній концептуальній основі, об'єднуватися єдиним банком даних у рамках інформаційної системи і співвідноситись із міжнародними нормативами, система показників діагностики повинна як відображати ступінь досягнення стратегічних цілей регіону, так і характеризувати основні чинники позитивних чи негативних зрушень.

Показники, що характеризують соціальний розвиток регіонів, повинні відповідати таким вимогам: повноті, збалансованості, чутливості, можливості інтерпретації, доступності та надійності даних, раціональності використання.

Під час діагностики доцільно використання статистичних даних, результатів аналізу нормативно-правових документів, соціологічних досліджень, у тому числі й експертного опитування, соціального моніторингу.

Аналіз документів - метод емпіричного соціологічного дослідження, який за популярністю поступається тільки методам опитування, а в окремих напрямках соціологічних досліджень саме аналіз документальних джерел є домінуючим.

У процесі аналізу результатів діагностики доцільно використовувати метод порівнянь, що дає можливість охарактеризувати одне явище через інше, забезпечити зіставність оцінок.

Отже, структура процесу діагностування являє собою три стандартні блоки. Головне завдання першого блоку - підготувати опис стану керованості об'єкта, що вивчається, за заданим набором стандартів, тобто цей блок є інформаційною основою. Основна мета - найточніше відобразити рівень ефективного управління. Абсолютно інший характер має завдання другого блоку: на основі ознайомлення з офіційними нормативно-правовими документами необхідно дослідити, яка керованість об'єкта повинна бути. Завдання третього блоку - зробити порівняльний аналіз для визначення ступеня відхилення керованості об'єкта.

Отже, соціальна діагностика покликана сприяти дослідженню стану, виявленню існуючих проблем і тенденцій соціального розвитку. Також вона дасть змогу виміряти ефективність соціальної політики й забезпечить інформаційною базою процес її формування, реалізації та коригування на регіональному рівні.

Під час розроблення методики діагностики ефективності соціальної політики використати індикатори регіонального індексу людського розвитку (РІЛР) для України, які розроблені за підтримки міжнародної організації "Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй" (ПРООН), Радою з вивчення продуктивних сил Національної академії наук України спільно з Держкомстатом [26].

У цьому випадку критеріями діагностики можуть стати 9 основних аспектів людського розвитку, виділених науковцями у РІЛР, а саме: умови проживання населення, фінансування людського розвитку, рівень забезпечення населення послугами у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальне середовище, матеріальний добробут жителів регіону, стан ринку праці, демографічна та екологічна ситуації.

Для репрезентації основних аспектів регіонального людського

розвитку українські науковці пропонують аналізувати показники, відібрані за допомогою факторного аналізу.

Зокрема, для характеристики **демографічного розвитку** надзвичайно важливими, на їхню думку, є показники перинатальної смертності та смертності немовлят. Саме вони сильніше за інші піддаються впливу соціальних процесів і краще віддзеркалюють рівень людського розвитку. Для оцінки мобільності населення в Україні доцільно використовувати такі показники: сальдо міграції та коефіцієнт сальдо міграції. Сальдо міграції дає змогу комплексно врахувати привабливість того чи іншого регіону за умовами проживання. На думку науковців, найсильніший вплив на регіональну варіацію демографічного розвитку справляють саме показники міграції.

З метою комплексного вивчення кількісної та якісної характеристики **ринку праці** вчені пропонують використовувати показники питомої ваги зайнятих неповний робочий день (тиждень); питомої ваги працівників, які перебувають у вимушених відпустках з ініціативи адміністрації; питомої ваги працюючих на умовах вторинної зайнятості; питомої ваги працюючих у несприятливих умовах. Найсуттєвіший вплив на розвиток ринку праці, на думку теоретиків, справляють такі показники: рівень безробіття, рівень зайнятості, середня тривалість пошуку роботи.

На думку вчених, базою характеристики **матеріального добробуту населення** повинні стати показники рівнів та структури доходів і витрат (індикатори “натуралізації” та “тінізації” доходів), майнового розшарування та бідності, купівельної спроможності доходів. Під час аналізу матеріального добробуту населення доцільно також використовувати показники співвідношення сукупних витрат та доходів, середнього доходу від особистого підсобного господарства, частки грошових доходів у сукупних та ін.

У процесі аналізу **умов проживання населення** теоретики відібрали для урахування показники щільності населення, рівня урбанізації та питомої ваги населення в містах з 100 тис. мешканців та більше. Узагальнююча оцінка умов

проживання спирається на характеристики ступеня забезпеченості житлом, його комфортності та розвитку інфраструктури.

Найбільш вагомими індикаторами **освітнього рівня** є показники, що характеризують охоплення населення різними ступенями освіти та досягнутий рівень освіти: охоплення дітей 3-6 років дошкільними закладами, охоплення дітей 6-9 років початковою освітою, охоплення підлітків 10-14 років базовою середньою освітою, охоплення юнаків 15-19 років повною середньою освітою, чисельність студентів, середня тривалість навчання та ін.

Показники, відібрані науковцями для аналізу **стану та охорони здоров'я**, характеризують не тільки і не стільки захворюваність населення

(показники захворюваності практично рівною мірою залежать від наявності хвороб і від доступності медичних послуг), скільки зусилля відповідних структур публічної влади щодо попередження захворювань, таких наприклад, як: охорона праці, запровадження щеплення дітей від основних інфекційних захворювань, запровадження сучасних методик лікування.

За результатами факторного аналізу найбільш вагомий вплив на стан та охорону здоров'я виявили такі показники: питома вага потерпілих на виробництві в складі працюючих; середня тривалість перебування хворого в стаціонарі; питома вага дітей до 2 років, охоплених щепленням проти дифтериту, кашлюку, кору, туберкульозу; індекс умовного здоров'я населення регіону; забезпеченість населення лікарями, послугами швидкої медичної допомоги та ін.

Теоретиками сформовано перелік показників, що репрезентують *соціальне неблагополуччя*: співвідношення шлюбів та розлучень; коефіцієнт злочинності; кількість самогубств; кількість хворих на активний туберкульоз; кількість хворих на соціальні хвороби та ін.

На думку науковців, найбільш вагомими чинниками, які характеризують регіональну *екологічну ситуацію*, є: кількість промислових токсичних відходів у сховищах; викиди сірки, азоту, свинцю; кількість важких металів у стічних водах; питома вага скинутої неочищеної води в загальному її обсязі тощо.

Для характеристики *фінансування людського розвитку* вчені вважають за доцільне використовувати такий перелік показників, що характеризують обсяг соціальних витрат місцевих бюджетів, структуру місцевих бюджетів та трансферти Державного бюджету: видатки місцевих бюджетів на освіту, на охорону здоров'я, соціальний захист; питому вагу видатків на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист у сукупних соціальних видатках місцевого бюджету; трансферти Державного бюджету; співвідношення трансфертів Державного бюджету із соціальними витратами місцевих бюджетів тощо.

Отже, ми переконані, що перелічені вище критерії дають можливість розкрити картину соціального стану і тенденцій розвитку регіону, виявити основні (проблемні) лінії зв'язку між різними процесами в соціумі, та, як результат, діагностувати регіональний соціальний розвиток.

Необхідною умовою достовірності результатів діагностики має бути також надійність показників, які репрезентуватимуть критерії. Цього ми досягнемо засобами аналізу, порівнявши показники, запропоновані вченими-теоретиками [11, с. 98-101], та показники, що характеризують основні аспекти соціальної сфери, відібрані управлінцями-практиками під час експертного опитування.

1.2. Функції діагностики соціального розвитку в системі

механізму державного управління

Проаналізувавши досвід щодо розуміння механізму державного управління у вітчизняній науці, подамо результати узагальнення в табл. 1.1, виділивши для цього найбільш вживані і конкретні тези пояснень змісту механізму державного управління, і зазначимо, хто саме звертався до них.

Таблиця 1.1

Результати контент-аналізу визначень “механізм державного управління”

Автори	Визначення	Підхід
Атаманчук Г., Круглов М.	Сукупність і логічний взаємозв'язок соціальних елементів, процесів і закономірностей, через які суб'єкт управління визначає потреби, інтереси, цілі суспільства, закріплює їх в управлінських рішеннях і діях, практично втілює їх у життя, спираючись на державну владу	Соціально-політичний
Атаманчук Г., Тихомиров Ю.	Взаємодія різних елементів управління, що мають сталий характер та причинно-наслідкові зв'язки для науково обґрунтованого впливу на процеси, що відбуваються	Структурно-організаційний
Атаманчук Г., Афанасьєва В., Бакуменко В., Курашвілі Б., Одинцова Г., Шамхалов Ф., Юзьков Л.	Організація практичного здійснення управління у вигляді виконавчо-розпорядчої діяльності для розв'язання суперечностей явища чи процесу, що базується на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних методів управління та спрямованості на досягнення визначеної мети	Структурно-функціональний
Круглов М., Попов М., Федорчак О.	Сукупність економічних, мотиваційних, організаційних, правових та інших засобів цілеспрямованого впливу суб'єктів управління	Комплексний

Механізм формування і реалізації державного управління може бути представлений через ланцюг явищ: потреби - інтереси - цілі - рішення - дії - результати. Він включає цілі управління, елементи об'єкта та їхні зв'язки, на які справляється вплив, діяння в інтересах досягнення цілей, методи впливу, соціальний та організаційний потенціали.

Аналіз науково-теоретичних джерел дає також змогу дійти висновків, що ефективно вирішення завдань управління, вплив на суспільні відносини, керівництво суспільними процесами забезпечує саме система органів державного управління, що виступає суб'єктом управління, через формування механізму державного управління шляхом узгодження всіх його складових.

Структурно-функціональний підхід до визначення поняття “механізм державного управління” : при цьому увага акцентується на динаміці управління, дає змогу оцінювати управління з позицій його організуючого впливу на очікувані результати, з'являється можливість абстрагуватися від матеріально-структурної основи управління та концентрувати увагу на характері, змісті і формі власне управлінських дій, орієнтує управлінську науку на пошуки й обґрунтування системи і процесів управління в контексті забезпечення його ефективності і якісних показників.

Тому вважаємо, що механізм державного управління - це організація практичного здійснення державного управління у вигляді виконавчо-розпорядчої діяльності для забезпечення реального безперервного організаційного, правового та контролюючого впливу на суспільство з метою досягнення поставлених цілей, які ґрунтуються на базових принципах державного управління, цільовій спрямованості та функціональній визначеності.

Діагностика соціального розвитку як складова механізму державного управління виконує низку функцій у системі державного управління, зокрема :

- дослідження стану, виявлення наявних проблем і тенденцій, оцінювання соціального розвитку;
- вимірювання результатів регіональної соціальної політики;
- вимірювання ефективності соціальної політики;
- забезпечення інформаційною базою процесу формування, реалізації та здійснення соціальної політики;
- використання системи соціальних показників для визначення перспектив динаміки та створення сценаріїв розвитку соціуму.

1.3. Міжнародні показники соціального розвитку та їх застосування для соціальної діагностики

Інформаційне забезпечення для прийняття ефективних управлінських рішень у соціальній сфері має базуватися на розгалуженій системі соціальних

показників, які б у комплексі відображали об'єктивні соціально-економічні процеси і суб'єктивне самопочуття населення. За змістом і методикою розрахунку показники системи мають відповідати міжнародним статистичним стандартам, враховувати специфіку України в межах чинного правового поля та відстежуватися на регулярній основі.

Модель соціальної політики складається із системи макроекономічних, соціально-економічних і соціальних показників. Вони демонструють певний стан економіки країни, який, у свою чергу, зумовлює певний політичний режим, а також залежну від перших двох факторів соціальну політику.

Системний аналіз соціальних процесів потребує чіткого уявлення як складу основних показників, так і їх взаємозв'язку.

До головних економічних показників слід віднести темпи зростання валового внутрішнього продукту, обсягів виробництва, інфляції тощо.

Соціально-економічні показники - це рівень безробіття, відсоток осіб, які опинилися за межею бідності, співвідношення середньої заробітної плати й вартості споживчого кошика тощо.

До складу соціальних показників доречно включити ІЛР, індекс гуманітарного розвитку, індекс людської бідності, індекс неблагополуччя; інтегральний показник соціально-економічної захищеності населення; індекс добробуту та ін.

Проаналізуємо детальніше методику розрахунку ІЛР та показники, які у світовій практиці використовуються для оцінювання демографічного розвитку, матеріального добробуту, освітнього рівня та ринку праці, з метою застосування під час розробки методики діагностики соціального розвитку регіону.

У міжнародній та вітчизняній статистиці для вимірювання людського розвитку використовують узагальнюючий індекс - ІЛР, який синтезує варіанти вибору тривалого і здорового життя, набуття знань та наявності доступу до ресурсів, необхідних для підтримання гідного рівня життя. Існують різні методики його розрахунку. У щорічних звітах ПРООН широко використовують ІЛР, який враховує: стан здоров'я, рівень освіти, реальну купівельну спроможність населення.

Стан здоров'я населення характеризується показником очікуваного довголіття - тривалістю майбутнього життя після народження.

Показник досягнутого рівня освіти має дві складові: частку грамотного дорослого населення (віком понад 24 роки) і частку учнів початкових, середніх та вищих навчальних закладів у населенні віком до 24 років.

За рівень життя приймається реальний обсяг ВВП на душу населення, обчислений у доларах США, з урахуванням паритету купівельної спроможності національної валюти.

ІЛР розраховується як середня арифметична зі стандартизованих показників, що входять до його складу:

$$ІЛР = \frac{1}{3} (ІД + ІОС + ІРЖ),$$

де I_d - індекс очікуваного довголіття;
 I_{OC} - індекс освітнього
 рівня; $I_{PЖ}$ - індекс рівня
 життя.

При цьому стандартизовані показники, наведені в чисельнику, обчислюються за формулою:

$$I = \frac{X_{\phi} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}$$

де X_{ϕ} - фактичне значення показника;
 X_{\min} , X_{\max} - відповідно мінімальне та максимальне значення цього коефіцієнта, які прийнято за еталон у міжнародній практиці.

Зокрема, за еталон прийнято такі мінімальні та максимальні значення відповідних показників.

Очікуване довголіття, *років*:

X_{\min} у цілому для населення - 25; для чоловіків - 22,5; для жінок - 27,5;

X_{\max} - відповідно 85; 82,5; 87,5.

Досягнутий рівень освіти:

X_{\min} - грамотність дорослого населення та учнів становить 0%;

X_{\max} - 100%.

Рівень життя, *дол. США ПКС*:

X_{\min} -

100; X_{\max}

- 40 000.

Показники I_{OC} та $I_{PЖ}$ мають деякі особливості розрахунку. Так, показник досягнутого рівня освіти обчислюється з використанням вагових коефіцієнтів: для дорослого населення ($I_{ГР}$) - 2/3; для сукупної частки учнів ($I_{УЧ}$) - 1/3.

$$I_{OC} = \frac{2}{3} I_{ГР} + \frac{1}{3} I_{УЧ}$$

За всіх недоліків цього індикатора, він знайшов широке застосування на міжнародному рівні. Проте більшість соціальних аспектів розвитку вирішується в регіонах, які мають різний потенціал соціалізації, по-різному його використовують і нарощують у кількісному та якісному аспектах.

Показників, що використовуються для розрахунку індексу за міжнародною методикою, порівняно небагато. Це обмежує корисність глобального ІЛР для регіонального аналізу всередині кожної окремої країни. Міжнародна методика використовує тільки ту інформацію, яка збирається по всіх без винятку країнах. Статистична база України дає змогу врахувати значно більше коло факторів, що визначають людський розвиток. Також ІЛР збіднений урахуванням виключно позитивних характеристик (стимуляторів) людського розвитку (чим вище значення показника, тим вищий рівень

гуманітарного розвитку досліджуваного об'єкта). При цьому залишаються поза увагою негативні індикатори (дестимулятори) розвитку суспільства (наприклад стан злочинності, рівень безробіття тощо). Оскільки останні несуть досить цінну інформацію щодо перебігу небажаних, проте наявних процесів людського розвитку, то їх врахування для України є актуальним. Інтегральний індекс людського розвитку повинен мати надлишкову інформативність, що є надійною гарантією проти його викривлення в бік завищення чи заниження. Розрахунки ІЛР лише за чотирма показниками роблять визначальним їхній потенційний внесок у кінцевий результат, що, у разі недостовірності інформації щодо будь-якої з базових характеристик, істотно змінює місце регіону в загальному переліку.

Тому, аби визначити причинно-наслідкові фактори та можливі політичні рішення, необхідний більш виважений і реалістичний погляд на подібності та відмінності регіонів. Регіональний індекс має бути не тільки більш детальним, але й прилаштованим до реалій конкретної країни з огляду на наявні проблеми та дані.

Наведені аргументи на користь збільшення переліку показників та переоцінки їх вагових коефіцієнтів при розрахунках РІЛР спонукали до розробки методики побудови регіональних індексів людського розвитку, яка завдяки наявній інформаційній базі дала б змогу істотно розширити коло індикаторів та відмовитись від гіпотези рівнозначності окремих складових.

Основними аспектами людського розвитку регіонів України визначено такі: демографічний розвиток, розвиток ринку праці, матеріальний добробут населення, умови проживання, рівень освіти населення, стан та охорона здоров'я, соціальне середовище, екологічна ситуація, фінансування людського розвитку.

Характеристика кожного з аспектів РІЛР забезпечується використанням узагальнюючого та складових індикаторів.

Запропонована методика репрезентує картину людського розвитку України та, базуючись на широкому спектрі складових компонентів, зменшує ризик пере-або недооцінки внаслідок помилок в окремих індексах.

У процесі вивчення *демографічної ситуації* в міжнародній практиці виділяють такі категорії чисельності населення:

- наявне населення - особи, які на момент реєстрації перебували в даному населеному пункті незалежно від місця їх постійного проживання;
- постійне населення - особи, які постійно протягом тривалого часу (один рік) проживають у даному населеному пункті незалежно від їх наявності на момент реєстрації;
- тимчасово проживаючі - особи, які постійно проживають в іншому населеному пункті, але на момент реєстрації перебували в даному населеному пункті і проживали тут не довше одного року;
- тимчасово відсутні - особи, які постійно проживають у даному

населеному пункті, але на момент реєстрації перебували за його межами.

Рух населення - це зміна його чисельності: природний рух - внаслідок народжуваності та смертності, механічний - у результаті міграції.

Інтенсивність процесів руху населення характеризують відповідними показниками - коефіцієнтами. Розрізняють загальні коефіцієнти, які обчислюються загалом для всього населення, та спеціальні й часткові, що розраховуються спеціально для окремих груп населення (вікових, статевих тощо).

Загальними коефіцієнтами руху населення є коефіцієнти:

$$\text{народжуваності: } n \frac{N}{S} 1000 ;$$

$$\text{смертності: } m \frac{M}{S} 1000 ;$$

$$\text{прибуття: } K_{\Pi} \frac{\Pi}{S} 1000 ;$$

$$\text{вибуття: } K_{\text{В}} \frac{B}{S} 1000 ;$$

$$\text{природного приросту: } K_e \frac{(N - M)}{S} 1000 ;$$

$$\text{механічного приросту: } K_M \frac{(\Pi - B)}{S} 1000 ;$$

$$\text{загального приросту: } K_{\text{ЗАГ}} = K_e + K_M ,$$

де N, M, Π, B - відповідно число народжених, померлих, прибулих, вибулих

протягом року; S - середньорічна чисельність населення.

Коефіцієнти обчислюються в проміле (‰) і характеризують середнє число осіб відповідно до конкретного процесу (наприклад народжених), яке припадає на 1 тис. осіб населення.

При цьому прирости населення можуть бути визначені так:

$$\text{природний: } e = N - M ;$$

$$\text{механічний: } m = \Pi - B ;$$

$$\text{загальний: } \text{ЗАГ} = e + m .$$

Якщо e має від'ємне значення, це означає, що має місце *депопуляція* населення. Величину m називають також *сальдо міграції*.

Всесвітня організація охорони здоров'я відслідковує і такий показник демографічного розвитку, як "*тривалість здорового життя*", що певною мірою характеризує ефективність профілактики та надання медичної допомоги в тій чи іншій країні. Згаданий показник свідчить про те, скільки з прожитих років людина була здоровою й скільки років хворою.

Серед спеціальних коефіцієнтів виділяють такі:

спеціальний коефіцієнт народжуваності:

$$F_{15}^{49} = \frac{N}{S_{15}^{49} \cdot 1000};$$

спеціальні коефіцієнти смертності, які обчислюються окремо для кожної статі:

$$m_m = \frac{M_m}{S_m} \cdot 1000; \quad m_f = \frac{M_f}{S_f} \cdot 1000,$$

де \bar{S}_{15}^{49} - середньорічна чисельність жінок віком 15-49 років (так званий плідний, або фертильний вік);

M_m, M_f - число померлих за рік осіб відповідно чоловічої та жіночої статі;

S_m, S_f - середньорічна чисельність осіб відповідно чоловічої та жіночої статі.

При вивченні соціальних процесів особливе значення має коефіцієнт смертності немовлят (розраховується на 1 тис. живонароджених):

$$m_0 = \left(\frac{M_0}{N_0} - \frac{M_1}{N_1} \right) \cdot 1000,$$

де M_0 - кількість померлих дітей у віці до 1 року із числа народжених у тому році, для якого обчислюється коефіцієнт;

M - кількість померлих дітей у віці 1 року, рік народження яких невідомий; M_1 - кількість померлих у віці до 1 року із числа народжених у

попередньому році;

N_0 - кількість народжених у тому році, для якого обчислюється коефіцієнт; N_1 - кількість народжених у попередньому році.

- загальна кількість немовлят, які померли в тому році, для

якого розраховується коефіцієнт.

Коефіцієнт інтенсивності сальдо міграції обчислюється як відношення сальдо міграції до чисельності населення.

У міжнародній практиці процесу формування та реалізації соціальної політики передують детальний аналіз розподілу доходів і витрат у суспільстві.

Для висвітлення **матеріального добробуту** населення важливе місце відіграє зіставлення наявних та реальних доходів.

Номінальні доходи - це сума нарахованих доходів (з урахуванням податків і обов'язкових платежів). *Наявні доходи* (НДД) становлять кінцеві доходи, які можуть бути використані на споживання та нагромадження. Обчислюються відрахуванням від номінальних доходів суми податків і обов'язкових платежів. *Реальні наявні доходи* (РНД) - це наявні доходи,

скориговані на індекс споживчих цін:

$$\text{РНД} = \text{НДД} : I_p .$$

Індекс споживчих цін - відносний показник, який характеризує в цілому зміну вартості споживчого кошика товарів та послуг, придбаних населенням. Являє собою відношення вартості кошика фіксованого складу поточного періоду до його вартості в базисному періоді.

Реальні доходи характеризують купівельну спроможність номінальних доходів і визначаються обсягом товарів та послуг, що можуть бути придбані за отримані номінальні доходи.

Крім названих абсолютних величин обчислюють відповідні середні показники доходів і витрат у розрахунку на одне домогосподарство (ДГ), на одного члена ДГ та на душу населення. Для цього, зокрема, визначають середній розмір ДГ (осіб). Найчастіше обчислюють такі показники, як середньодушовий сукупний дохід, середня номінальна заробітна плата, середній розмір пенсії, стипендії, допомоги тощо.

У межах соціально-економічної політики держава в законодавчому порядку встановлює рівні мінімальних доходів та соціальних гарантій. До таких гарантій належать: прожитковий мінімум, межа бідності, мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія за віком.

Прожитковий мінімум (мінімальний споживчий бюджет) - вартісна величина набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Мінімальна заробітна плата - це її нижня межа, яка встановлюється за некваліфіковану просту працю. Її розмір становить основу розрахунку всіх інших ставок заробітної плати.

Розмір мінімальної пенсії - щомісячна грошова сума, гарантована державою на умовах, передбачених пенсійним законодавством. Мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється, як правило, на рівні мінімальної заробітної плати. У деяких країнах її розмір періодично збільшується за рахунок компенсаційних виплат у зв'язку із підвищенням цін на продукти харчування і може перевищувати розмір мінімальної заробітної плати.

Відомо, що різниця в доходах зумовлюється інтелектуальними, психологічними та фізичними особливостями людини. Проте розвинуте суспільство зацікавлене у створенні умов для максимальної реалізації кожною конкретною особою своїх здібностей. Крім того, значна диференціація, передусім економічна, членів суспільства створює соціальне напруження і не сприяє його соціально-економічному розвитку. Диференціація доходів призводить до нерівних можливостей у споживанні матеріальних благ та послуг різними групами населення, а отже, і до різних рівнів їх життя.

Для аналізу процесів розшарування населення за рівнем доходів

використовуються спеціальні методи та показники [3; 6; 23]. Ми проаналізуємо деякі з них.

Децильний коефіцієнт диференціації доходів (витрат) населення - співвідношення мінімального рівня доходів (витрат) серед 10% найбільш забезпеченого населення до максимального рівня доходів (витрат) серед 10% найменш забезпеченого населення.

Крива Лоренца - кумулятивний розподіл чисельності населення та відповідних цій чисельності доходів (витрат). Таким чином, вона відображає співвідношення часток усіх доходів (витрат) і часток усіх їх отримувачів (усіх тих, хто здійснював витрати), наприклад за умовою рівномірного розподілу витрат, тобто 10% населення роблять 10% усіх витрат, 20% - п'яту частину, 50% - половину і т.д. Цей розподіл має вигляд лінії - діагоналі квадрата зі сторонами від 0 до 100%. Нерівномірний розподіл характеризується кривою Лоренца (лінією фактичного розподілу), яка перебуває тим далі від діагоналі квадрата, чим більша диференціація.

Коефіцієнт нерівності розподілу витрат серед населення або концентрації витрат, індекс Джині відображає ступінь відхилення фактичного розподілу витрат за чисельно рівними групами населення від лінії їх рівномірного розподілу. Статистична міра рівності витрат коливається від 0 до 1, причому значення 0 відображає повну рівність витрат у всіх групах населення, 1 - повну нерівність, коли всі витрати належать одній особі.

Індекс Джині розраховується за такою формулою:

$$G = \frac{1}{2} \frac{\sum_{i=1}^n P_i \cdot \text{cum} Y_i}{\sum_{i=1}^n P_i Y_i},$$

де P_i - частка населення i -ї групи в загальній чисельності населення; Y_i - частка витрат i -ї групи населення; $\text{cum} Y_i$ - кумулятивна частка доходу (витрат); n - число груп населення.

Нерівномірність розподілу доходів зумовлюють так звану об'єктивну бідність.

Об'єктивна бідність - це неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в певний період часу. Така форма бідності включає бідність за доходами та бідність за можливостями.

Іншим надзвичайно важливим аспектом даного явища є *суб'єктивна бідність*, яка визначається за самооцінкою, тобто людина визнається бідною у випадку, коли сама себе так ідентифікує. Цей прояв бідності має безпосередній вплив на маргіналізацію суспільства, формування утриманських настроїв, неконструктивної поведінки, на зниження економічної активності.

Показниками визначення масштабів бідності є: межа бідності, рівень бідності, глибина бідності.

Межа бідності Z - це рівень доходу (витрат), нижче за який є неможливим задоволення основних потреб. Її вартісне значення становить основу для віднесення населення до категорії бідних.

Рівень бідності - питома вага населення (сімей, домогосподарств), у якого рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим за визначену межу бідності:

$$P_0 = \frac{Q}{n}$$

де Q - чисельність населення (сімей, домогосподарств), що визначається бідним відповідно до встановленої межі;

n - загальна чисельність населення (сімей, домогосподарств) України.

Розшарування бідного населення за рівнем доходу (витрат) характеризує

такий відносний показник, як *коефіцієнт глибини бідності*, який показує, наскільки серед бідного переважає вкрай бідне населення.

Глибина бідності означає відхилення величини доходів (витрат) бідного населення від визначеної межі бідності. Коефіцієнт глибини бідності розраховується як відношення середнього дефіциту доходу до межі бідності: де W - середні доходи (витрати) бідного населення в розрахунку на одного умовного дорослого. P_1 набуває значення від 0 до 1. Чим вищим є значення коефіцієнта глибини бідності, тим більшу частку серед бідного населення складає вкрай бідне.

Під час методологічних оцінок бідності і її меж виходять із закономірності (*закон Енгеля*) щодо підвищення частки витрат на харчування в структурі споживчого бюджету зі зменшенням рівня доходів родини чи індивіда.

Оскільки жоден із перелічених вище критеріїв оцінки і показників бідності не має універсального характеру і не створює повної реальної картини поширення бідності та її глибини, застосовувати їх слід у комплексі з урахуванням соціально-економічної ситуації в Україні [31].

Ринок праці характеризує зайнятість населення економічною діяльністю, яка є однією з найголовніших характеристик його соціально-економічної захищеності.

За ознакою участі в трудовій діяльності виділяють економічно активне населення (зайняті і безробітні) та економічно неактивне.

Розглянемо основні показники економічної активності населення.

Коефіцієнт економічного навантаження:

$$K_{EH} = \frac{S_H}{S_A}$$

де S_H , S_A - чисельність відповідно економічно неактивного й економічно активного населення.

Рівень економічної активності:

$$K_{EA} = \frac{S_A}{S_{16-54(59)}}$$

де $S_{16-54(59)}$ - кількість населення працездатного віку.

Даний коефіцієнт також може обчислюватись як відношення S_A до чисельності всього населення S або до кількості населення віком 15-70 років (S_{15-70}).

Рівень загальної зайнятості:

$$K_3 = \frac{S_3}{S}$$

де S_3 - чисельність зайнятості населення.

Рівень зайнятості може розраховуватися також щодо населення працездатного віку або економічно активного населення.

Рівень безробіття економічно активного населення:

$$K_B = \frac{S_B}{S_{EA}}$$

де S_B - число безробітних.

Рівень безробіття може обчислюватися також стосовно до населення працездатного віку.

Зайнятість населення вивчається як у цілому для всього населення, так і за окремими регіонами, секторами економіки, професійними, віковими, статевими та іншими групами населення.

При аналізі соціально-економічного розвитку будь-якої країни важливим є дослідження *освітнього рівня* суспільства як одного з факторів впливу на різноманітні сфери громадського життя.

Освіта є ключовим елементом забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Вона готує людину до сучасного життя, забезпечує свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. Рівень освіти є чинником формування процесу якісного відтворення робочої сили, зростання продуктивності праці, вдосконалення суспільних відносин, визначає якість життя як суспільства в цілому, так і окремої особи.

У міжнародній системі показників освіти прийнято виділяти дві групи характеристик кожного рівня освіти: показники, які характеризують мережу освіти, та показники, які характеризують досягнутий населенням рівень освіти і доступ населення до професійної діяльності.

Під час діагностики ми використовуватимемо індикатори другої групи, так як і в міжнародній статистиці освіти особлива увага приділяється визначенню показників останньої групи, які є також і індикаторами ефективності роботи всієї системи освіти.

Друга група представлена такими показниками:

- коефіцієнт охоплення освітою певного рівня населення відповідної вікової

групи;

- коефіцієнт грамотності населення;

- рівень освіти населення;

- середня тривалість років навчання тощо.

При визначенні коефіцієнта охоплення населення освітою певного рівня під відповідною віковою групою розуміють верству населення, яке за національними традиціями є потенційним прошарком для здобуття цього рівня освіти.

Слід також зазначити, що характеристики ступеня охоплення населення освітою певного рівня пов'язані з характеристиками прийому населення до навчальних закладів, серед яких аналізується чисельність і структура прийому за формами та напрямками навчання, структура прийому, конкурсу у навчальні заклади тощо.

Коефіцієнт грамотності населення характеризує частку осіб, які вміють читати і писати, у загальній чисельності населення країни, старшого за певний вік.

Рівень освіти населення - чисельність населення, яке має закінчену освіту на тому чи іншому ступені чинної системи освіти. Показники рівня освіти можуть бути абсолютними (чисельність осіб, що мають початкову, неповну середню, повну середню, базову вищу та ін. освіту) та відносними (чисельність осіб, які мають неповну середню, повну середню, базову вищу та ін. освіту в розрахунку на 1 тис. осіб віком 15 років і старші).

Середня тривалість років навчання - показник, який характеризує середню кількість років навчання, що припадає на одну людину й визначається шляхом зіставлення освітнього потенціалу з чисельністю населення країни, старшого за певний вік (відповідно до міжнародних стандартів це населення віком 15 років і старші)

Окремі з уже розглянутих показників рівня освіти є також складовими показника ІЛР.

Детальний аналіз соціальних показників є передумовою формування, реалізації чи коригування політики. Взаємозв'язок окремих показників, що описані вище, може мати такий вигляд: у разі кризового стану економіки держава здійснює політику "надзвичайних заходів"; стабільному стану економіки відповідає державна політика стимулювання; економіка динамічного зростання стає основою для діяльності держави, яка визначається як політика регулювання.

Таким чином, діагностика соціального розвитку - функціональна складова механізму державного управління, що є інструментом для вимірювання дієвості політики, з'ясування причин та можливих наслідків від збереження існуючих тенденцій, прогнозування найважливіших процесів у соціальній сфері.

На основі контент-аналізу зарубіжних та вітчизняних досліджень щодо трактування поняття "механізм державного управління" можна констатувати, що він визначається так : механізм державного управління - це організація практичного здійснення державного управління у вигляді виконавчо-

розпорядчої діяльності для забезпечення реального безперервного організаційного, правового та контролюючого впливу на суспільство з метою досягнення поставлених цілей, які ґрунтуються на базових принципах державного управління, цільовій спрямованості та функціональній визначеності. Ефективність державного управління передбачає міру досягнення соціально значимих результатів при суспільно виправданих затратах та залежить від ступеня захисту збалансованих інтересів суспільства і держави. Діагностика соціального розвитку - складова механізму державного управління.

Критерій діагностики - конкретна ознака, на основі якої проводиться оцінювання або класифікація, визначається значущість або незначущість стану об'єкта. Показники діагностики - це статистичні показники, які ґрунтуються на соціологічних дослідженнях, моніторингу. Вони безпосередньо відображають кількісні сторони соціальних процесів і тісно пов'язані з їх якісним станом. Критерії визначають спрямованість управління, а показники фіксують досягнутий рівень.

Під час створення методики діагностики соціального розвитку ми відбиратимемо показники, які за змістом і методикою розрахунку відповідають міжнародним статистичним стандартам.

Тема 8. Застосування методів діагностики регіонального соціального розвитку в системі державного управління

1. Соціальний моніторинг як вид соціальної діагностики

Створення інформаційної бази для оцінювання соціального розвитку, прогнозування перспективних напрямів регіональної соціальної політики та внесення обґрунтованих коректив у практику соціальних перетворень доцільно отримувати за допомогою моніторингу - безперервного спостереження за станом суспільства через періодичну оцінку показників, що його характеризують.

Методи та засоби моніторингу визначаються залежно від таких елементів, як об'єкт, предмет та мета моніторингових досліджень.

Соціальний моніторинг - це систематичне простежування перебігу процесів соціального розвитку території, фіксації його параметрів у системі об'єктивних та суб'єктивних показників, побудові їх динамічних рядів із виходом на узагальнюючі показники, що забезпечує можливість аналізу головних тенденцій соціального розвитку.

Дослідження динаміки соціальних змін завдяки соціальному моніторингу забезпечується акумулюванням та обробкою інформації; візуалізацією та аналізом результуючої інформації; фіксацією змін; розробкою науково обґрунтованих рекомендацій щодо реалізації відповідних управлінських впливів; оцінкою ефективності реалізованих заходів. Досвід розвинених держав свідчить, що здійснення соціального моніторингу є необхідною передумовою оцінки ефективності і коригування соціальної політики.

Сьогодні спостерігаємо позитивні зрушення щодо розуміння необхідності проведення та впровадження моніторингових досліджень у механізм формування й реалізації соціальної політики, зокрема створюються громадські організації, які мають на меті своєї діяльності відслідковування соціальних змін, та центрів моніторингових соціологічних досліджень у структурі органів виконавчої влади, основними завданнями яких є соціальна діагностика, моніторинг суспільно-політичних та соціально-економічних процесів області, моніторингові дослідження соціальної політики в регіоні.

Також проведений аналіз всеукраїнських видань (газет: "Урядовий кур'єр", "Голос України", "День", "Дзеркало тижня", "2000" тощо) показав, що багато центральних газет наводять результати соціальних моніторингових досліджень, які стосуються найбільш важливих соціальних показників (середньомісячна заробітна плата за категоріями працюючих, прожитковий мінімум за соціально-демографічними групами населення, рівень безробіття тощо) та відображають результати діяльності державних органів виконавчої влади. Ці спостереження хоча і розглядаються в динаміці, але охоплюють

підсумкові показники та, несучи відповідне інформаційне навантаження, лише частково і в загальному вигляді характеризують діяльність органів державного управління щодо їх впливу на ті чи інші аспекти соціального розвитку. Тобто вони мають інформаційно-пізнавальний характер для широких верств населення.

Отже, моніторингові дослідження та діагностика результатів діяльності більшості органів державної влади України потребують розробки та формування загальнодержавної системи.

Періодичність моніторингових досліджень діяльності органів державної влади та їх посадових осіб визначається характером управлінських рішень. Управлінські рішення, які необхідно постійно коригувати, потребують постійних моніторингових досліджень за об'єктом та предметом дослідження. За інших умов прийняття управлінських рішень моніторингові дослідження можуть мати періодичний або разовий характер.

Для здійснення соціального моніторингу необхідно визначити основні напрями діяльності, що досліджуватимуться, за якими потім підбираються репрезентуючі показники соціального розвитку.

У рамках даного дослідження для отримання інформаційно-наукової бази для пізнання соціальних аспектів життєдіяльності суспільства, функціонування державного управління, а також актуальних напрямів та ефективних засобів реформування соціальної сфери було проведено моніторингове дослідження, а саме соціальну експертизу. Необхідність застосування експертизи зумовлено тим, що з ряду питань, які вимагають спеціальних знань, інформація, що отримується від звичайних респондентів у масових опитуваннях, має поверховий характер.

Соціальна експертиза - це експертна процедура оцінки, аналізу та прогнозу соціальних аспектів об'єкта, оцінка, аналіз і прогноз соціальних наслідків його функціонування та рекомендації щодо запобігання чи подолання негативних процесів.

Організація експертного опитування передбачала формування представницької групи експертів з визначеної проблематики - фахівців державного управління, які реалізують соціальну політику в регіонах та обізнані з проблемами реформування державного управління, і вибору індикаторів діяльності, що можуть бути оцінені експертами.

Під час формування групи учасників опитування перевага віддавалась управлінцям-керівникам, оцінки яких найбільш вагомі, завдяки можливості повніше та об'єктивніше оцінити рівень ефективності впровадження відповідної державної політики та державних програм, рівень планування, прийняття та підготовку рішень, виконання планових завдань, державних та регіональних програм, функцій прогнозування, консультування, аналізу, контролю за виконанням, забезпеченості фінансами, інформацією щодо шляхів виконання підрозділом його функцій.

Чинники, які підлягають оцінюванню, вибирались таким чином, щоб

можливість оцінки була в усіх експертів. Для оцінювання індикаторів діяльності використовувались шкали оцінок. Шкала окремого показника “ступінь впливу наведених причин” на певний аспект соціального розвитку будувалася за 5-бальною шкалою, де “0 балів” означає відсутність впливу, а “5 балів” - дуже високий вплив.

Під час опитування експерта було запропоновано визначити ступінь впливу кількох чинників на ситуацію в окремій сфері. Фахівець-практик відразу розташовував їх у певному порядку за шкалою оцінок - давав внаслідок цього більш об’єктивні оцінки та менше витрачав часу на відповідну процедуру.

У дослідженні взяло участь 25 управлінців, які репрезентують працівників основних галузей соціальної політики і працюють на посадах голів та заступників голів райдержадміністрацій, начальників обласних управлінь та відділів. Дослідження проводилось на базі ОРІДУ НАДУ при Президентові України протягом січня-червня 2008 р. Ми пропонували висловитись респондентам з питань, що характеризують основні аспекти людського розвитку (Дод. Б).

Демографічний розвиток інтегрує результати минулих та сучасних соціально-демографічних процесів. Причини, що зумовлюють стан демографічної ситуації, тобто рівень народжуваності, смертності та міграції, було запропоновано фахівцям-практикам градувати за ступенем впливу (табл. 2.1).

Таблиця
2.1

Розподіл відповідей на питання: “Визначіть ступінь впливу наведених причин на демографічний розвиток” (у% від загальної кількості опитаних)

Причини	Вплив дуже високий	Вплив високий	Мають певний вплив	Вплив несуттєвий	Не мають впливу	Важко відповісти
Низький рівень та якість життя більшості населення	60	28	4	4	0	4
Низький рівень народжуваності	24	28	36	8	0	4
Значний рівень дитячої смертності	12	16	40	16	4	12
Високий рівень смертності осіб у працездатному віці	8	28	36	16	0	12
Значний рівень материнської смертності	4	12	28	40	4	12
Погіршення стану здоров’я населення	16	32	36	8	4	4

Суттєвий вплив населення у працездатному віці за межі країни	16	28	32	8	12	4
Несформованість мотивації населення до здорового способу життя, низький рівень культури самозбереження	12	32	40	12	0	4
Стан стимулювання державою народжуваності	8	20	10	24	4	4
Стан підтримки державою молодіжних сімей	20	2	4	20	20	8

За оцінками експертів, які взяли участь у дослідженні, рівень демографічного розвитку в нашій країні зумовлений комплексним показником: низький рівень та якість життя більшості населення. Зокрема, 60% опитаних визначили дуже високий та 28% високий вплив даного індикатора.

Найбільш вагомими чинниками демографічного розвитку також виявились показники, що характеризують рівень народжуваності, рівень дитячої смертності, стану здоров'я населення.

Міграційний рух населення є стимулятором людського розвитку, оскільки характеризує мобільність населення в регіоні та його схильність не очікувати пасивно поліпшення умов життя, а в разі невдоволення ними, активно вирішувати власні проблеми. 76% експертів визначили індикатори мобільності як такі, що суттєво впливають на демографічний розвиток населення в Україні.

2. Методика діагностики регіонального соціального розвитку

Розвиток соціального потенціалу особистості, соціальна безпека людини, її соціальний захист забезпечується фактичною реалізацією соціальних стратегій, які, у свою чергу, повинні базуватись на результатах діагностики соціальної сфери.

Необхідною умовою достовірності результатів діагностичних висновків має бути надійність показників, які деталізують результати державного управління у сфері соціальної політики.

Відбір системи репрезентативних показників соціального розвитку зумовлений рядом чинників:

- наявністю регіональної інформаційної бази;
- можливістю чи неможливістю кількісно виміряти результати окремих напрямів державного управління у сфері соціальної політики;
- висновками експертного опитування;
- аналізом показників для характеристики людського розвитку, запропонованих науковцями [11].

Щодо останнього чинника, то застосування певних соціальних показників, використовуваних ученими, вважаємо за недоцільне. Для прикладу критично проаналізуємо запропоновані науковцями індикатори, що характеризують стан та охорону здоров'я: це і показники середньої тривалості перебування хворого у стаціонарі, охоплення щепленням проти різних хвороб дітей, чисельності лікарів тощо. Проте суто медичні фактори - лікувально-профілактичні та санітарно-протиепідемічні заходи (щеплення проти інфекційних захворювань, якість лікування та обстеження хворих тощо) - лише приблизно на 10% визначають стан здоров'я.

Схожа ситуація із фінансуванням. В Україні фінансування медичної галузі йде на утримання системи, а не пацієнта, і планується на ліжко-місце, а не на скільки людей прийде лікуватися або скількох вилікують

Всесвітня організація охорони здоров'я в генеральній стратегії для національних служб охорони здоров'я "Здоров'я для всіх у двадцять першому столітті" визначила критерії, до яких мають прагнути всі країни. Серед яких - відсоток валового національного продукту, що витрачається на охорону здоров'я, має дорівнювати 7-8%.

Тому під час соціальної діагностики не використовуватимемо показники фінансування соціальних галузей.

Отже, системний аналіз проблеми відбору показників діагностики дав змогу синтезувати їх ієрархічну структуру, в якій кожний показник має самостійне значення і водночас є складовою узагальнюючого індексу демографічного розвитку чи матеріального добробуту, рівня освіти чи розвитку ринку праці.

Найбільш вагомими чинниками *демографічного розвитку* експерти визначили індикатори рівня народжуваності, рівня дитячої смертності, стану здоров'я населення та міграції.

Хоча фахівці і виділили рівень народжуваності як такий, що визначним чином впливає на демографічний розвиток, однак, на думку науковців, тенденції народжуваності поряд із смертністю важко інтерпретувати однозначно. Теоретики вважають, що показники народжуваності та смертності не мають належного рівня варіації залежно від соціально-економічного розвитку регіону.

Тому при діагностиці регіонального соціального розвитку ми не будемо використовувати показники, що репрезентують згадані характеристики демографічної ситуації.

Управлінці-практики вагомим індикатором демографічного розвитку назвали стан здоров'я населення та рівень дитячої смертності.

Протягом тривалого часу лікарями, демографами, а також біологами вирішувалось питання: якою мірою і за якою повнотою демографічні показники можуть служити показниками здоров'я населення. На сьогодні доведено, що цілком припустимо використовувати з метою оцінки здоров'я тільки демографічні показники. Якісною оцінкою здоров'я населення є

дитяча смертність і середня очікувана тривалість життя.

Інформативність показника смертності немовлят полягає в тому, що його значення тісно пов'язане з такими характеристиками суспільства, як рівень охорони здоров'я, рівень освіти та культури населення, стан навколишнього середовища тощо. За часів існування СРСР цей показник не публікувався в загальнодоступних джерелах.

У міжнародній статистиці комплексним показником оцінки стану здоров'я є середня очікувана тривалість майбутнього життя - величина, що акумулює повікові показники смертності і є надійнішим показником суспільного здоров'я порівняно з показником загальної смертності [29, с. 112].

Необхідність врахування при діагностуванні соціального розвитку показника очікуваної тривалості життя людини обґрунтована також у класичній методиці, що застосовується ПРООН для розрахунку ІЛР, та в методиці Е.Лібанової.

Науковці також вважають за необхідне обраховувати показник смертності немовлят під час діагностування.

Тому ми при вимірюванні результатів соціальної політики враховуватимемо наступні показники:

- d_1 - середня очікувана тривалість життя при народженні без диференціації за статтю (років);

де d_1 - кількість років, які в середньому належить прожити даному поколінню народжених за умови, що протягом усього життя цього покоління (при переході його від одного віку до іншого) рівень смертності буде дорівнювати сучасному рівню смертності населення в окремих вікових групах.

- d_2 - коефіцієнт смертності немовлят, тобто дітей у віці до 1 року (‰).

Експерти сходяться в тому, що на регіональну варіацію демографічного

розвитку суттєво впливають показники міграції. При діагностиці ми будемо використовувати абсолютний показник міграції та для об'єктивного порівняльного аналізу відносний показник міграції:

- d_3 - сальдо міграції (тис. осіб);

- d_4 - коефіцієнт інтенсивності сальдо міграції (‰),

де d_3 - різниця між кількістю прибулих на дану територію та кількістю вибулих за її межі; d_4 - відношення сальдо міграції до чисельності населення.

Матеріальний добробут населення - ще один аспект соціального розвитку,

який діагностуватимемо. На основі вивчення думки експертів щодо чинників, які впливають на матеріальний добробут населення, та аналізу показників, запропонованих науковцями для вимірювання цього самого аспекту людського розвитку, ми прийшли до висновку, що базою

характеристики матеріального добробуту повинні стати показники рівня доходів, майнового розшарування та бідності.

Під час діагностики будемо використовувати такі показники:

- m_1 - середньомісячна заробітна плата (грн);

- m_2 - середньомісячний розмір пенсії (грн);

- m_3 - чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у

місяць нижчими прожиткового мінімуму ($y\%$ до загальної чисельності населення регіону);

- m_4 - децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення (разів).

Доцільність аналізу *рівня освіти* під час діагностики соціального розвитку регіону обумовлена результатами експертного опитування та доведена науковцями.

У процесі вимірювання результатів соціальної політики в освітній галузі обраховуватимемо показники, що репрезентують грамотність, кваліфікованість та освіченість населення:

- o_1 - охоплення дітей дошкільними закладами (%).

До дошкільних навчальних закладів належать ясла, ясла-садки, дитячі садки, ясла-садки сімейного, комбінованого, компенсуючого типу (спеціальні та санаторні), навчально-виховні комплекси тощо.

Відсоток охоплення дітей дошкільними закладами розраховується як відношення чисельності дітей у дошкільних закладах до загальної чисельності дітей відповідного віку на початок наступного за звітним року;

- o_2 - охоплення дітей та підлітків базовою середньою освітою (%).

До загальноосвітніх навчальних закладів належать школи, ліцеї, гімназії, колежіуми, навчально-виховні комплекси (об'єднання), санаторні школи всіх ступенів, а також спеціальні школи.

Базову загальну середню освіту забезпечують загальноосвітні навчальні заклади першого ступеня (початкова школа) та другого ступеня (основна школа).

Відсоток охоплення дітей та підлітків базовою середньою освітою розраховується як відношення чисельності дітей у початковій та основній школах до загальної чисельності дітей відповідного віку на початок наступного за звітним року ;

- o_3 - чисельність студентів ВНЗ I-II рівня акредитації в розрахунку на 1 тис. осіб відповідного віку (%);

- o_4 - чисельність студентів ВНЗ III-IV рівня акредитації в розрахунку на 1 тис. осіб відповідного віку (%).

До вищих навчальних закладів належать технікуми, училища, коледжі, інститути, консерваторії, академії, університети тощо.

Відповідно до статусу вищих навчальних закладів встановлено чотири

рівні акредитації: I - технікуми, училища, II - коледжі та інші прирівняні до них заклади, III і IV - академії, університети, інститути, консерваторії.

Управлінці-практики вагомими індикаторами *ринку праці* назвали показники, що характеризують рівень економічної активності та безробіття, мотиваційну складову праці.

Під час діагностики ми аналізуватимемо деякі показники, що репрезентують зайнятість міського населення, оскільки тільки воно за відсутності роботи в переважній більшості не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів. Також недостатня надійність низки індикаторів по сільській місцевості зумовила вимушене обмеження даними по містах.

Тому при вимірюванні ми скористаємось такими показниками:

- r_1 - рівень економічної активності міського населення (%).

Економічно активне населення згідно з концепцією робочої сили - це населення обох статей віком 15-70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг. Економічно активними вважаються особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні.

Рівень економічної активності визначається як відношення (у відсотках) кількості економічно активного населення у віці 15-70 років до всього населення зазначеного віку;

- r_2 - рівень зайнятості міського населення (%).

Рівень зайнятості визначається як відношення (у відсотках) кількості зайнятого населення у віці 15-70 років до всього населення;

- r_3 - рівень безробіття міського населення за методологією Міжнародної організації праці (МОП) (%).

Безробітні (за методологією (МОП) - особи (zareєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьома умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); упродовж останніх чотирьох тижнів активно шукали роботу або намагались організувати власну справу; протягом найближчих двох тижнів були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання оплати або доходу. До категорії безробітних також відносять осіб, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу, чекають відповіді; zareєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу; навчаються за направленням служби зайнятості.

Рівень безробіття (за методологією МОП) визначається як відношення (у відсотках) кількості безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення (робочої сили) зазначеного віку або відповідної

соціально-демографічної ознаки;

- r_4 - співвідношення рівнів зареєстрованого безробіття та визначеного за методологією МОП (коефіцієнт).

Зареєстровані безробітні відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” - це працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи. Безробітними визнаються також інваліди, які не досягли пенсійного віку, не працюють та зареєстровані як такі, що шукають роботу.

Рівень зареєстрованого безробіття визначається як відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості (на кінець звітного періоду), до середньорічної кількості населення працездатного віку;

- r_5 - співвідношення середньомісячної заробітної плати із законодавчо встановленим прожитковим мінімумом для працездатних осіб (%).

Оскільки майже всі показники діагностики є іменованими величинами, необхідною процедурою методики є попереднє нормування відібраних показників, яке забезпечить зіставність сформованої інформаційної бази.

Враховуючи те, що ми використовуємо показники-стимулятори, зростання яких сприяє збільшенню інтегрального індексу соціального розвитку регіону (d_1 ,

d_3 , d_4 , m_1 , m_2 , o_1 , o_2 , o_3 , o_4 , r_1 , r_2 , r_5) та показники-дестимулятори, внаслідок зростання яких знижується загальний індекс (d_2 , m_3 , m_4 , r_3 , r_4), нормування виконуватимемо за різними формулами, що пов'язано з необхідністю уніфікації тих складових, за якими ранжування здійснюється від максимального до мінімального значень, та тих, за якими воно виконується в протилежному напрямку.

Для нормування були відібрані наступні формули: - для показників-стимуляторів:

$$X_i = \frac{x_i - x_{i \min}}{x_i \max - x_{i \min}}, \quad (1)$$

- для показників-дестимуляторів:

$$X_i = \frac{x_i \max - x_i}{x_i \max - x_{i \min}}, \quad (2)$$

де x_i - значення i -го показника для даного регіону; $x_{i \min}$ - найменший серед відповідних регіональних показників; $x_i \max$ - найбільший серед відповідних регіональних показників.

Зрозуміло, що всі нормовані показники X_i (тобто D_1 , D_2 , D_3 , D_4 , M_1 , M_2 ,

$M_3, M_4, O_1, O_2, O_3, O_4, R_2, R_3, R_1, R_4, R_5$) приймають значення від 0 до 1. Нарешті, формула рівня регіонального соціального розвитку в окремій галузі соціальної політики X (тобто D, M, O, R) має вигляд середнього арифметичного n -індексів X_i :

$$X = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i.$$

Цей показник має інтервал варіації - (0;1). Найкращий узагальнюючий індекс того регіону або в той період, в якому індекс X приймає значення, близьке до “1” і найгірший - в якому близьке до “0”.

У міжнародній методиці при розрахунку ІПР використовується логарифмічне нормування за десятковим логарифмом при оцінці матеріального становища населення для коригування впливу надвисоких доходів у розвинутих країнах. Оскільки в Україні по регіонах не спостерігається дуже велика диференціація за рівнем добробуту, то ми нормоване значення показників матеріального становища населення для регіону (M_i) розраховуватимемо за формулами (1) та (2).

Інтегральний індекс соціального розвитку I обчислюється за формулою простої середньої арифметичної індексів демографічного розвитку, матеріального добробуту, рівня освіти та ринку праці:

$$I = \frac{D + M + O + R}{4}$$

Інтегральний індекс приймає значення в інтервалі (0; 1). Найкращий індекс того регіону або в той період, в якому він має значення, близьке до “1” і найгірший - в якому близьке до “0”.

Запропонована методика - відкрита система для внесення логічних змін та доповнень, пов'язаних із змінами в соціальній ситуації регіонів та відповідними змінами методології статистичних спостережень.

На концептуальному рівні запропонована методика передбачає системний аналіз соціального розвитку регіону та представлення його в ієрархічній формі. Верхня позиція - це інтегральний індекс соціального розвитку, нижчі - узагальнюючі індикатори регіональних складових: демографічного розвитку, матеріального добробуту, рівня освіти та ринку праці.

З метою впровадження теоретико-методологічних напрацювань та запропонованої методики соціальної діагностики розроблено методичні рекомендації щодо проведення діагностики соціального розвитку регіону.

Оскільки діагностування соціального розвитку повинно мати загальнонаціональний характер за масштабом охоплення та багаторівневий -

за територіальною структурою, то методичні рекомендації, адресовані насамперед управлінцям структурних підрозділів центральних органів державної влади, обласних та районних (міських) державних адміністрацій, на які покладатиметься функція діагностування соціального розвитку. Даний доробок може бути використаний у науково-дослідних роботах, науково-методичному забезпеченні навчального процесу в системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців.

Методичні рекомендації спрямовано на вирішення таких основних завдань:

- визначення порядку формування системи діагностики соціального розвитку регіону;
- забезпечення процесу отримання картини фактичного соціального стану регіону, динаміки соціального розвитку з метою дослідження результатів регіональної соціальної політики;
- створення інформаційної бази для ефективних управлінських рішень у сфері соціальної політики, прогнозування важливих процесів у цій сфері.

Таким чином, експертне опитування висвітлило актуальні проблеми соціальної сфери та дієві заходи соціальної політики щодо їх розв'язання, забезпечення розвитку, безпеки і свободи людини.

Надані відповіді дали змогу визначити основні напрями діяльності, які мають найбільш помітний вплив на результати соціальної політики, та відповідно зумовили необхідність відбору й аналізу саме таких показників, що характеризують дані аспекти роботи.

Отримані результати експертного опитування дають можливість стверджувати, що демографічний розвиток, матеріальний добробут, ринок праці та рівень освіти населення - індикатори соціальної політики, які є найбільш керованими та мають прямо пропорційну залежність з ефективністю реалізації соціальної політики. Дані індикатори переважним чином обумовлюють ситуацію в соціальній сфері, і тому під час діагностики регіонального соціального розвитку доцільно аналізувати саме показники, що характеризують згадані галузі.

Для вимірювання результатів управління соціальними відносинами на місцевому рівні запропоновано методику діагностики, згідно з якою загальна формула індексу соціального розвитку має вигляд середньої арифметичної чотирьох рівномірно розподілених загальних індексів демографічного розвитку, матеріального добробуту, ринку праці та рівня освіти населення.

Запропонована методика - відкрита система для внесення логічних змін та доповнень, пов'язаних із змінами в соціальній ситуації регіонів та відповідними змінами методики статистичних спостережень.

Список рекомендованої літератури

1. Бауман З. Текущая современность. СПб: Питер, 2008.
2. Гидденс Э. Социология. — М., 1999.
3. Динамика социальных процессов // Г. Е. Зборовский. Общая социология: Курс лекций: 2-е изд., доп. — Екатеринбург, 1999.
4. Сорокин П. Социокультурная динамика и эволюционизм // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. — М., 1994.
5. Соціальні зміни та соціальні процеси // Соціологія: Підруч. для студ. вузів / За ред. В. Г. Городяненка. — К.: ВЦ “Академія”, 2002.
6. Социальные изменения // Ю. Г. Волков, В. И. Добреньков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов. Социология: Учебник. — М., 2000.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений/Пер. с англ, под ред. В.А. Ядова. М.: Логос, 2007.
8. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.
9. Бергер П. Л., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. М.: Медиум, 1995.
10. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний. Пер. с нем. А.Ю. Антоновского и др. М.: Логос, 2010.
11. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры Пер. с фр. Е.А. Самарской. М.: Культурная революция; Республика, 2006.
12. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI в. /Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Логос, 2003.
13. Голофаст В. Ветры перемен в социологии//Журнал социологии и социальной антропологии. 2000.№4.
14. Ионин Л.Г. Социология в обществе знания. М.Изд. Дом ГУВШЭ, 2007.
15. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5 издание. М.: Питер, 2002.
16. Современные зарубежные теории социального изменения и развития/Отв.ред. Э.В. Гирусов. М., 1992.
17. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
18. Тойнби А. Постижение истории. М., 1991.
19. Уэбстер Ф. Теории информационного общества/Пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной. М.: Аспект Пресс, 2004.
20. Індекс розвитку людського потенціалу 2013 (рейтинг України) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://infolight.org.ua/content/indeks-rozvitku-lyudskogo-potencialu-2013-reyting-ukrayini>
21. Рівень життя населення України / Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держ-комстат України ; за ред. Л.М. Черенько. — К. : Консультант, 2006. — 428 с.

22. Динаміка матеріального становища та соціально-економічних опитувань населення : прес- реліз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.smc.org.ua/Stock/Press-release.pdf>
23. Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)
24. Україна. Подолання бідності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.undp.org.ua/files/ua>
25. Гуцан Т.Г. Умови проживання як складова рівня життя населення та шляхи їх покращення в Україні / Т.Г. Гуцан // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: «Економіка». – 2013. – Вип. 13. – С. 27–38.
26. Лібанова Е. Демографічний прогноз: що очікувати українцям до 2050 року? / Е. Лібанова, І. Курило // Урядовий кур'єр. – 2012. – 31 січня. – С. 2–3.
27. Україну жде волна ДТП – експерти [Електронний ресурс] // [Сьогодні.ua](http://www.segodnya.ua/economics/avto/ukrainu-zhdet-volna-dtp-587088.html). – 2015. – 26 січня. – Режим доступу : <http://www.segodnya.ua/economics/avto/ukrainu-zhdet-volna-dtp-587088.html>
28. Після Майдану в Україні зріс рівень злочинності [Електронний ресурс] // [Кореспондент. net](http://ua.korrespondent.net/ukraine/3449552-pislia-maidanu-v-ukraini-zris-riven-zlochynnosti). – 2014. – 28 листопада. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3449552-pislia-maidanu-v-ukraini-zris-riven-zlochynnosti>
29. Йосипів А.О. Злочинність осіб без постійного місця проживання як об'єкт кримінологічного дослідження / А.О. Йосипів // Митна справа. – 2014. – № 4 (94). – Ч. 2. – С. 59–64.
30. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги дорослим. Туберкульоз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moz.gov.ua/docfiles/dn_20140904_0620_dod.pdf
31. Оперативна інформація про офіційно зареєстровані випадки ВІЛ-інфекції, СНІДу та смертей, зумовлених СНІДом за листопад 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dssz.gov.ua/attachments/article/2421/листопад%202014.pdf>
32. Найбільш питущі країни світу: доповідь ВООЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rate1.com.ua/ua/suspilstvo/medicina/2935/>
33. Балакірева О.М. Рівень поширення і тенденції вживання тютюну, алкогольних напоїв, наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 2011 : аналітичний звіт / О.М. Балакірева (кер. авт. кол.); Т.В. Бондар, Ю.П. Галіч та ін. ; Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – К. : ТОВ ВПК «ОБНОВА», 2011. – 176 с.

ЗМІСТ

	Назва теми	Стор.
	Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни	3
	Тема 2. Модернізація системи соціальних відносин	23
	Тема 3. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку	31
	Тема 4. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку	43
	Тема 5. Проблемні питання формування єдиного гуманітарного простору в Україні	55
	Тема 6. Організаційний розвиток соціальних структур	66
	Тема 7. Теоретичні засади діагностики соціального розвитку	79
	Тема 8. Застосування методів діагностики регіонального соціального розвитку в системі державного управління	96
	Список рекомендованої літератури	107

Домбровська С.М., Батир Ю.Г.

Конспект лекцій

**УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ТА ГУМАНІТАРНИМ
РОЗВИТКОМ**

Спеціальність 281 – Публічне управління та адміністрування

Харків 2020